mülkiye dergisi
Araştırma Makalesi

Sosyal Sermaye ve Güven Perspektifinden Bir Klientalizm Okuması[1]

Mesut Özel, Adıyaman Üniversitesi, SBMYO
ORCID: 0000-0002-8152-5217
E-Posta: mozel@adiyaman.edu.tr

Özet

Kamusal ve/veya özel kaynakların dağıtılması ya da paylaşılmasında adalet, liyakat gibi kriterler yerine farklı ağ ve/veya temalardan oluşan ilişki sistemlerinin belirleyici olması olarak tanımlanabilecek klientalizm ya da kayırmacılık, toplumsal bir ilişki sistemidir. Bu çalışmada bu toplumsal/siyasal ilişki tipinin, sosyal bilimler literatüründe önemli bir yeri olan sosyal sermaye ve güven kavramları ve bakış açıları üzerinden bir analizi amaçlanmıştır.

Bu çerçevede, Türkiye'de mülakat, güvenlik soruşturması gibi bazı uygulamalar sonucunda ortaya çıktığı düşünülen, hâkim/savcı, kaymakam, müfettiş gibi kadrolara ata-n-ma süreçlerindeki klientalist ilişkilerin araştırıldığı nitel bir sosyolojik çalışmadan elde edilen, sahaya ve literatüre ilişkin veriler kullanılmıştır. Araştırmaya ilişkin veriler yüz yüze ve telefon aracılığıyla toplanmıştır. Katılımcılarla görüşmeler 2019 yılında Ankara, Adıyaman ve Türkiye'nin farklı bölgelerinden kişilerle yapılmıştır. Katılımcılar araştırmaya konu pozisyonlara aday olabilecek ve/veya daha önce aday olmuş 16'sı erkek, 13'ü kadın 29 kişiden oluşmaktadır. Görüşmelerin Ankara ve Adıyaman'da olmak üzere ilk ikisi odak grup görüşmesi, geri kalanları derinlemesine görüşme şeklinde gerçekleşmiştir.

Araştırma bulgularına göre bahse konu kadrolara atama süreçlerinde yaygın kayırmacılık ağları ve ilişkileri tespit edilmiştir. Bu kayırmacılık ağı ve ilişkileri ve bunların işleyişinde; güvenlik soruşturması, mülakat, referans gibi uygulama ve ilişki sistemlerinin çok etkili olduğu araştırma sonucunda ortaya çıkan bulgulardan bir diğeridir. Bulgular bahse konu atamalarda yasal düzenlemeler ve/veya bu düzenlemelerde yer alan boşluk ve muğlâklıkların bu tür ilişkilerin yaygınlaşmasında çok etkili olduğunu göstermiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, bu tip ilişki sistemleri ve buna olanak veren toplumsal, siyasal (güvenlik soruşturması gibi) işleyişin özellikle farklı şekillerde sınıflandırılabilecek güven konusuna önemli etkileri olduğunu göstermiştir. Öyle ki bu uygulamalar ile sosyal sermaye ve güven arasında paradoksal bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Toplumsal rövanşist bir kutuplaşma döngüsü, bireylerin birbirlerine ve kurumlara güvensizliği, kamusal siyasal işleyişte aksaklıklar gibi önemli sonuçları olan klientalist ilişkilerin, etno-dinsel, cinsiyetçi, sınıfsal, ideolojik birçok tahakkümün

Makale Gönderim Tarihi: 13.07.2021, Makale Kabul Tarihi: 19.02.2023

süregitmesine yol açtığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Sosyolojisi, Klientalizm, Sosyal Sermaye, Güven, Güvenlik Soruşturması.

An Analysis of Clientalism from Social Capital and Trust Perspective

Abstract

Clientelism is a social relationship system, in which different networks and themes are effective instead of criteria such as justice and merit in the distribution of public and/or private resources. In this study, it is aimed to analyze the causes and consequences of this social/political relationship form through the concepts and perspectives of social capital and trust, which have an important place in the social sciences literature.

In this context, in this study, such relations were examined through appointments to positions (such as district governor, judge/prosecutor and inspector) that allow clientelist relations due to legal regulations such as security investigations and interviews in public employment in 2019. Research data were collected in 2019 in Ankara and Adıyaman through face-to-face interviews and telephone calls from various provinces of Turkey. Data were collected from 29 candidates (2 focus group interviews and 19 in-depth interviews) who were candidates for the aforementioned positions and were previously candidates.

According to the research findings, widespread clientelism networks and relations have been identified in the appointment processes to the mentioned positions. Another finding of the research study is that application and relationship systems such as security investigation, interview and reference are very effective in the functioning of this clientelism network and relations. The findings showed that the legal regulations and/or the gaps and ambiguities in these regulations are very effective in the spread of such relationships. The findings obtained as a result of the research show that this type of relationship systems and the social and political functioning (like security check) that allows this have important effects on trust, which can be classified in different ways. In fact, it has been determined that there is a paradoxical relationship between social capital and trust with these practices. Clientalist relations have important consequences such as a social revanchist polarization cycle, individuals' distrust of each other and institutions, and disruptions in public political functioning. At the same time, it was seen that these relations led to the continuation of many ethno-religious, sexist, class and ideological dominations.

Keywords: Political Sociology, Clientelism, Social Capital, Trust, Security Check.

Giriş

Bu çalışmada, sosyal bilimler alanında birçok disiplin tarafından incelenen, hareket noktasını kamu veya özel alanlardaki kaynakların dağıtılmasında, özellikle kamuda işe alınmada liyakat ve hakkaniyet yerine geçebilen ve *kayırmacılık*, *klientalizm, favoritizm, partizanlık*, *patronaj*, *bossing, kronizm, nepotizm, tribalizm* gibi farklı kavramlarla adlandırılabilen toplumsal ilişki formu incelenmiştir. İlk olarak konunun literatürdeki işlenişi değerlendirilmiş ve konu ana hatlarıyla açıklanmış, sonrasında bu toplumsal ilişki tipi *sosyal sermaye* ve *güven* perspektifinden Türkiye örneği üzerinden irdelenmiştir.

Bu araştırmada elde edilen bulgular, aşağıda atıf yapılacak bazı kaynaklar[2], Türkiye'deki gündelik siyasi yaşananlar[3] ve bazı tarihsel olgular[4], klientalist ilişkilerin Türkiye toplumundaki yaygınlığını ve toplumsal/siyasal anlamda bu ilişkilerin neredeyse sıradan/olağan bir hal aldığını göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmanın konusu ve temel sorusu klientalizmin ülkedeki *güven* sorunuyla ve dolayısıyla sosyal sermaye ile nasıl bir ilişkisi olduğudur. Bu ilişkinin varlığı, araştırmanın saha çalışmalarının başlamasıyla birlikte Ankara'da yapılan ilk pilot odak ve derinlemesine görüşmelerde net bir şekilde görülmüştür. Öyle ki görüşülenlerin hemen hepsi gerek -özellikle odak grup görüşmelerinde- diğer adaylara gerekse "başlarına bir şey gelmesi" korkusuyla hukuk düzenine güvenmediklerini belirtmişlerdir. Görüşmeler sırasında bu durumun temel sebebinin, güvenlik soruşturması, mülakat gibi hukuki ve mantıksal olarak tartışmaya açık ve muğlâk uygulamalar olduğu görülmüştür. Aslında literatür incelendiğinde Putnam, Fukuyama gibi önemli bazı düşünürlerin de güven ve klientalizm arasındaki ilişkiye dikkat çektikleri görülmektedir.[5]

Güven ve sosyal sermaye konusu makro düzey uluslar-arası karşılaştırmalı siyasal analizlerden, psikiyatrik bozukluk düzeyine kadar farklı disiplinler tarafından çeşitli bağlamlarda incelenmiştir[6] ancak bu araştırmada bu konu sosyolojik bir perspektiften kültürel ve sosyo-psikolojik ve kaçınılmaz bir şekilde siyasal düzeyle sınırlıdır.

Gündelik soyut ve/veya somut çıkar temelli ilişkilerle şekillenen klientalist ilişkiler ve bu ilişkiler sonucunda ortaya çıkan yapılar/ağlar, geleneksel, yapısal, kültürel toplumsal şemalarla beslenmekte, desteklenmekte ve sürdürülmektedir[7]. Bu ilişkilerin, aşağıda bulgular kısmında görüleceği üzere, birey-birey, birey-toplum ve birey-devlet arası güven ilişkileri üzerinde oldukça önemli etkilere sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Yöntem

Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın üretildiği saha araştırmasıyla amaçlanan, hâkim/savcı, kaymakam, müfettiş gibi Türkiye kamu istihdamının beyaz yakalılarının ata-n-ma süreçlerindeki klientalist ilişkilerin ve bu ilişkilere kaynaklık eden ağların sosyolojik olarak araştırılmasıdır. Araştırmada evrenin seçilmesinde temel belirleyici, bahse konu kadrolara atanma süreçlerinde güvenlik soruşturması, mülakat gibi muğlâk yasal düzenlemeler ve bunun sonucunda -saha bulgularıyla da desteklenen- klientalist ilişkilerin yaygınlığıdır[8]. Araştırma evren ve örneklemi olarak sosyal bilimler alanından lisans ve/veya lisansüstü mezunu olup kamuda bahse konu kadroları talep eden *diplomalı işsizler* seçilmiştir. Buna ek olarak maddi ve manevi olanaklarının (*sembolik sermaye*) çekiciliği dolaysıyla oldukça tercih ve hayal edilen kamuda Hâkim-Savcılık, Kaymakamlık ve A Grubu (Uzmanlık, Müfettişlik gibi) kadrolara yerleşemediği (kayırmacılık vb. nedenlerle) veya yerleşemeyeceğini düşündüğü için kamuda veya özel sektörde, *sembolik* açıdan görece daha düşük konumlandırılan meslekleri edinmiş kişiler de örnekleme eklenmiş ve seçilen bu örneklemden nitel veri toplanılması kararlaştırılmıştır. Bu eklemeden amaç -aşağıda ayrıca değerlendirilecek olan-, bu kadrolara atanma süreçlerindeki *güvenlik soruşturması, mülakat* gibi nedenlerle oluşan korku ve güvensizlik ortamının veri toplamada ve toplanan verilerin güvenilirliklerindeki olumsuz etkilerinin aşılmasıdır.

Örneklem tespitinde konuyla ilgili (yazılı sınavlarda derece yapmalarına rağmen mülakatlarda elenenler ilişkin) basına yansıyan haberlerde yer alan kişilere ve araştırmanın evrenini oluşturan önemli bir kesim olması itibariyle Avukatlara (Barolara) ulaşılmıştır. Ayrıca, araştırmaya konu kadrolara aday kişilerin, gerek atama işlemlerinin gerçekleştiği yer olması gerekse bahse konu kadrolara aday kişilere yönelik hazırlık dershanelerinin yaygınlığı dikkate alınarak, Ankara'daki (A Grubu) dershanelerde araştırma yürütülmüş ve kartopu yöntemiyle örneklem genişletilmiştir.

Veri toplama ve Analizi

Araştırmaya ilişkin veriler yüz yüze ve telefon aracılığıyla toplanmıştır. Katılımcılarla görüşmeler 2019 yılında Ankara, Adıyaman ve Türkiye'nin farklı bölgelerini temsil edecek şehirlerden kişilerle yapılmıştır. Katılımcılar araştırmaya konu pozisyonlara aday olabilecek ve/veya daha önce aday olmuş 16'sı erkek, 13'ü kadın 29 kişiden oluşmaktadır[9]. Görüşmelerin Ankara ve Adıyaman'da olmak üzere ilk ikisi odak grup görüşmesi, geri kalanları derinlemesine görüşme şeklinde gerçekleşmiştir. Elde edilen veriler, temalar ve

kategoriler şeklinde gruplandırılmış ve betimleyici ve sistematik olarak sosyolojik bir perspektifle değerlendirilmiştir. Konuya ilişkin, kayırmacılık (torpil), mülakat, güvenlik soruşturması, referans, güven ana temalarının ilk pilot görüşmelerden itibaren oldukça sık tekrar etmesi dolayısıyla çalışmanın verilerinin analizinde herhangi bir veri analiz programına ihtiyaç duyulmamıştır. Öyle ki araştırmanın başlangıcından itibaren, görüşülenlerin hemen hemen hepsi aynı kodları tekrar etmişler ve temalar ve kategoriler net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bunun bir diğer sonucu da örneklem sayısının sınırlı tutulması olmuştur.

Bu çalışmada nitel yaklaşım/yöntem tercih edilmiştir. Bu tercihin ilk sebebi Vico'dan, Giddens'a toplumsal ilişkileri pozitivist nicel yöntemlerle anlamaya çalışmanın kısıtlarına yapılan vurgu[10], ikincisi ise araştırmanın saha çalışmaları başladıktan sonra belki de ilk karşılaşılan bulgu olarak -aşağıda bulgular kısmında da gösterileceği üzere- ortaya çıkan Türkiye'deki yaygın korku/endişe atmosferidir. Bu bağlamda bu çalışmada, araştırmacının katılımcılar üzerinde etkisini azaltmak amacıyla odak grup görüşmesi tekniğinin kullanılması düşünülmüştür. Ancak saha çalışmaları sırasında, araştırmaya konu kadrolara aday kişilerin, *güvenlik soruşturması* gibi uygulamalar dolayısıyla oldukça baskın şekilde bir korku/endişe iklimi altında oldukları tespit edilmiştir. Görüşülenlerin hepsinde, aşağıda değerlendirilecek, *güvenlik soruşturmalarının* muğlâk bazı yöntemlerle, adayların yakın çevrelerinden soruşturulmaları şeklinde gerçekleştirildiğine olan bir inanç görülmüştür. Bundan dolayı odak grup görüşmelerine adaylar yanaşmadığı -diğer katılımcılardan çekinmek dolayısıyla- kabul edenlerin ise çekingen tavırlar sergiledikleri ve gerçek/doğru bilgileri ver-e-medikleri izlenimi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, ana temaların da ortaya çıkmaya başladığı ilk iki kılavuz (pilot) odak grup görüşmesinden sonra derinlemesine görüşme tekniğine geçilmesi uygun görülmüştür[11].

Klientalizm

Sosyal bilimler alanında birçok disiplinin konu edindiği klientalizm (kayırmacılık); hareket noktasını kamu veya özel alanlardaki soyut ve/veya somut kaynakların dağıtılmasında liyakatin (yetenek, bilişsel donanım) dikkate alınmamasının değişik şekillerinden alan bir ilişki formudur ve bağlamına göre *klientalizm*, *favoritizm, kronizm, nepotizm* gibi çeşitli şekillerde adlandırılabilmektedir. Stokes'a (2009: 604-627) göre, bu toplumsal ilişki modellerini tanımlamada kullanılan kavramlardan en kapsamlısı *klientalizmdir*. Çünkü kökenini Antik Roma dönemindeki 'client' yani "asillerin himayesindeki alt sınıftaki insanlardan" alan *klientalizm* kavramı (Rongier, 1983: 69-73), "ilişkilerdeki himaye eden/egemen taraf açısından, hem devleti hem de diğer güçleri/güçlüleri kapsamaktadır (Stokes, 2009: 604-627)." Her ne kadar klientalizmden farklı olarak ilişkideki

asimetrik, hiyerarşik yapıya işaret etmese de Türkçede buna karşılık gelen en kapsayıcı kavramın ise kayırmacılık olduğu söylenebilir.

Roniger'e (1983: 63-64) göre klientalizm fenomeninin doğasını anlamak için, antropologlar, siyaset bilimciler ve sosyologlar on dokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki sosyal ortamlara odaklandılar. Ona göre, tek tük modern öncesi dönemleri dikkate alan çalışmalar olsa da, bu konudaki ana analitik varsayımlar tarihsel olarak modern öncesi toplumları dikkate almamıştır.

1960'lar ve 1970'lerde literatürde daha sık yer almaya başlayan bu konunun siyasal anlamdaki tartışmalarının ise, az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkelere yoğunlaşılarak ve ağırlıklı olarak bir *ideal tip* olarak alınan "ileri demokrasilerle" karşılaştırmalı bir perspektiften yürütüldüğü görülmektedir (Sayarı, 1977: 103). Bu tartışmaların önemli örneklerinde de görülebileceği gibi, bu çalışmalarda modern öncesi bir ilişki şekli olarak gösterilen bu ilişki türünün (klientalizm), lineer bir şekilde modern'e doğru evirilmesi, moderne yansımaları veya modernizm ve sonrasında ileri toplumlarda azalmalarının ve değişimlerinin analizi şeklinde bir izlek hâkimdir.[12] Yine Sayarı'nın (a.g.e), Lande ve Scott'tan aktardığına göre, bazı sosyal bilimciler gelişmekte olan ülkelerdeki siyasi sadakatlerin, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın tarihsel evriminden elde edilen teorik bakış açılarıyla tatmin edici bir şekilde analiz edilemeyeceklerini hissettiler. Sonraları Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki siyasetin sosyal temelleri üzerine yapılan çalışmalar, bu "toplumlardaki çıkar temsilinin çoğunlukla bu temsillerin ilk halleri olan yatay dayanışmayı kesip, dikey bağlar/ağlar aracılığıyla (*klientalist*) işleyen ilişkilere yöneldiğini tespit ettiler (a.g.e.: 104)."Günümüzde ise bu konuyla ilgili çalışmaların, bankacılıktan, turizme, insan kaynaklarından, demokratik işleyişteki aksaklıklara odaklanan siyasi güncel problemlere kadar mikro ve makro düzeyde çeşitli çerçevelerle devam ettiği görülmektedir[13].

Konuyu Türkiye özelinde tarihsel ve siyasal bir perspektiften değerlendiren gerek Heper-Keyman, gerekse Ayata yaptıkları *klientalist* ilişkiler analizlerinde, bu ilişkilerin, Cumhuriyet öncesi dönemden başlayarak Cumhuriyet dönemi, çok partili dönem ve günümüze kadar farklı şekiller, semboller, yöntemler ve kimlikler üzerinden devam ettiğini göstermişlerdir[14] (Heper-Keyman, 1998: 259-277; Ayata, 1996: 40-56). Brinkerhoff-Goldsmith'in de (2002: 1-39) belirttiği gibi, aslında bu tarz ilişkilerin kökleri, *yönetilenlerle yönetenler arasındaki ilişkilerin tarihsel evriminin tamamında* görülebilmektedir. Yazarlar, uluslararası alanda birçok devletteki örnekleri inceledikleri çalışmalarında, konunun siyasetin en temel tanımı olan "*Kim ne alacak*?" sorusu etrafında şekillendiğini belirtmektedirler. Tarihten günümüze *klientalist* ilişkileri inceleyen bir başka çalışmada Roniger (1983: 64-65) ise, modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan

meçhul, kişiliksiz, ilişkilerin tam anlamıyla oluşturulamadığı Türkiye ve benzeri ülkelerde *klientalist* ilişkilerin daha yaygın olduğunu belirtmektedir.

Klientalizm ile İlgili Temel Kavramlar

Klientalizm, kayırmacılık veya günlük dilde en yaygın kullanılan şekliyle *torpil* [15]*,referans, iltimas*; en basit şekliyle ailede çocuklar arasında yapılan ayrımcılıktan; en üst düzeyde oldukça komplike ilişkileri barındıran, pek çok farklı dinamikleri etkileyen ve bunlardan etkilenen üst düzey siyasal analizlere kadar uzanan geniş bir yaygınlık ve çeşitlilikle gündelik hayatın hemen her alanında karşımıza çıkabilmektedir. Kavramlar arasında benzerlikler, farklılıklar, birbirlerinin yerine kullanılmalar gibi birçok etkenin, bu konuda bir kavram karmaşasına yol açtığı görülmektedir[16]. Bu kavramlar; *kayırmacılık*, *siyasal kayırmacılık*, *klientalizm*, *favoritizm*, *nepotizm*, *kronizm*, gibi tanımlamalarla/ adlandırmalarla farklılaşmakta veya birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır[17].

En genel anlamıyla ve yukarıda değinilen kavramların hepsini kapsayacak şekilde kayırmacılık (*klientalizm/favoritzm*); belirli kaynakların dağıtılmasında ya da paylaşılmasında öznel değerlendirmelerin nesnel değerlendirmelerin önüne geçmesi veya tek belirleyici kriter olmasıdır. Bu öznel değerlendirmelere dayanak sağlayan *benzerlik, tema, kimlik*; cinsiyet veya cinsel yönelim, etno-dinsel durum, teritoryal aidiyet, akrabalık bağları, arkadaşlık ve/veya belirli bir kuruma (formel/enformel) bağlılık, ideolojik görüş, geleneksel hiyerarşik bağlanmışlıklar gibi farklı formlarda olabilmektedir.

Daha çok iktidarın seçimle değiştiği ülkelerde görülen s*iyasi kayırmacılık*, siyasal anlamda taraftar oluşturmak ve bunun devamlılığını sağlamak amacıyla, ağırlıklı olarak kamu kaynaklarının, aynı siyasi aidiyetten olanlara ve/veya siyasal parti taraftarlarına dağıtılması veya bu paylaşımda bu gruba öncelik, ayrıcalık tanınmasıdır. Benzer bir terim genellikle ABD siyasi hayatında ve terminolojisinde kullanılan *spoil system*'dir. İngilizce yağma, avanta, ganimet anlamına gelen *spoil* kelimesinden türetilmiş bu kavram ve ABD'nin yedinci başkanı Andrew Jackson'la birlikte 17. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve sonraları diğerleri tarafından da devam ettirilen bu yaklaşım; seçimi kazanan başkanın destekçileri ve parti çalışanlarına devlet işleri vererek kaynak aktarması şeklindedir[18].

Kayırmacılığın siyasal boyutunun dışında kalan farklı biçimleri ve görünümleri de bulunmaktadır. Bunlar içerisinde, gerek gündelik hayatta gerekse literatürde en çok yer bulan kayırmacılık türü, *nepotizm (nepotism)* yani akraba/kan bağı

kayırmacılığıdır. Adından da anlaşılacağı üzere bu kayırmacılık türü somut veya soyut kaynakların, dağıtım veya paylaşımında, kriter veya belirleyici olarak akrabalığın alınmasıdır. İronik bir şekilde Türkçe gündelik dilde de karşılığını *dayısı olmakta* bulan nepotizm, İngilizce *nephew* kelimesinden türemiştir ve Türkçe karşılığının ise *yeğencilik* olduğu kayırmacılık türüdür. Oxford İngilizce sözlüğüne göre, 17. Yüzyıl ortalarından itibaren, eski Fransızca *nepotisme*, İtalyanca *nepotismo* olarak söylenegelen *nephew* ve bundan türetilen *nepotizmin* kökeni; genellikle evlenme yasağı olan papaların gayri meşru çocuklarına verilen isim olan *nipote* ve bunlara tanınan ayrıcalıklara dayanmaktadır[19].

Daha çok tanıdık, eş-dost veya ahbap-çavuş kayırmacılığı olarak ifade edilen (Aköze*r*, 2003: 14), bazen de farklı ağ bağlantıları eklenerek daha kapsayıcı anlamda kullanılan (Bkz. Aytaç, 2010: 91) ve Türkçe çevirilerde de öyle çevrilen farklı bir kayırmacılık formu olan *kronizm (cronyism)*[20] ise, aslında aynı okulda eğitim görenlerin ve/veya aynı okuldan mezunların oluşturduğu b-ağlar ve bu dolayımla şekillenen ilişkilerle ortaya çıkan bir kayırmacılık türüdür. 17. yüzyılda Cambridge Üniversitesi öğrencilerinin/mezunlarını kendi aralarında arkadaş gruplarına taktıkları argoda yakın arkadaş anlamına gelen *chrony* (benzer bir terimin Oxford üniversitesindeki karşılığı *chum'dur*) teriminden türemiştir[21]. Terimin ifade ettiği ilk anlamı gösterir güncel bir örnek olarak Türkiye medyasında sık sık karşılaşılan bir "fenomen" olarak İstanbul Kartal İmam-Hatip Lisesi mezunları verilebilir.

Bu tanımlamalar bu çalışmanın konusu bağlamında değerlendirildiğinde, hepsinin bir tür "güven duyulacak/sağlayacak" kişi ve/veya gruba işaret ettiği söylenebilir. Bu kavramsal analiz bize "güven duyulabilecek" kişilere işaret eden bu temaların bir b-ağ oluşturması ve kayırmacılık benzeri ağlar üzerinden işleyen ilişkilere etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Aşağıda görüleceği üzere bu çalışmada elde edilen bulgular; bu güven ağlarının kapsamının giderek daraldığını, siyasal bir işleve evirildiğini ve doğası gereği çıkar temelli "rasyonel" bir ötekileştirme aracına dönüştüğünü göstermektedir.

Güven ve Sosyal Sermaye

> "Güvenmeme ve gücenme sivillik bağlarını paslandırır, kuşku ve düşmanlık insanları başka zamanlarda yapmaktan kaçınacakları hareketleri yapma konusunda baştan çıkarır (Rawls, 2018: 35)."

Aslında ileriye yönelik ilişkisel bir beklentiye işaret eden güven, bu beklentinin yönü bakımından bireyler arası ve/veya kurumlara dönük olabilir. Güven, gündelik hayatın sürdürülebilmesi açısından vazgeçilemez bir toplumsal ve bireysel ilişki formudur. En basit şekliyle güven; ulaşım konusunda, bireylerin

trafikte diğer insanların da yolun belirlenen tarafından gideceklerine olan 'hayati' inancından; daha karmaşık ve makro düzeyde toplumların meşru otoriteyi teslim ettiklerine inandıkları/güvendikleri, devlete olan, olacakları önceden öngörebilmeye dayanan inanca kadar gitmektedir. Aslında çağımızın en 'modern' yönetim şekli diyebileceğimiz demokratik siyasal yönetim de özü itibariyle yetki ve otoritenin, yapacaklarını önceden çeşitli şekillerde ifade eden kişi ve grupların, belirli periyotlarda denenmesi şeklinde tekrar eden güven temelli bir siyasal/ilişkisel süreci ifade etmektedir.

Güven (trust) üzerine düşünen ilk sosyologlardan biri Simmel'dir. Ona (1950: 318) göre -modernleşmeyle birlikte- kültürün hızla nesneleşmesi sonucunda eski tip ilişkilerin/ihtiyaçların çok ötesinde, insanların nesnel bilgilere ihtiyacı ortaya çıkmış, bu gelişme aynı zamanda bir insan hakkında öncül veya daha sonraki bir bilgi biçimine, yani -modern anlamda- "güven"e doğru evirilmiştir. Böylelikle güven toplumlardaki en önemli yapay güçlerden biri halini almıştır. Simmel'e göre gelecekteki davranışlarla ilgili bir hipotez olarak güven, bir insan hakkında bilgi ve bilgisizlik arasında bir arabuluculuğu (intermediate) ifade etmektedir ve inançtan (faith) farklıdır. Toplumsal *formlar* ve bunlar üzerinden ilişkisel analizlerle toplum ve toplumsalı anlamaya çalışan Simmel'e (a.g.e.: 318) göre tamamen bilen kişinin güvenmesi gerekmez, buna karşın hiçbir şey bilmeyen kişi rasyonel olmasa bile güveni göze alabilir.[22] Dolayısıyla Simmel'in güven analizi mikro düzey ve ilişkisel bir forma işaret etmektedir denebilir.

Toplum ve toplumsala ilişkin analizlerinde *sosyal sistem* yaklaşımını kullanan bir kuramcı olarak Luhmann da, çalışmalarının önemli bir bölümünde, toplumsal dönüşümlere odaklanmış ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni bir durum olarak "risk"e dikkat çekmiştir (Luhmann, vd., 2002). Luhmann, modern yaşamın gerilimini yöneten ve risk içeren özel bir durum için çözüm olarak güven ihtiyacının ortaya çıktığından bahsetmektedir (a.g.e.). Ona (2000: 94) göre, tanıdıklığa (familiarity) dayalı aile ve küçük ölçekli toplumlarda koşulsuz güven doğal bir şekilde ortaya çıkar; ancak bu olgu, işbölümüne dayalı karmaşık toplumlara aktarılamaz ve bunun sonucunda güvenin yeniden inşası için arkadaşlık ağları ve klientalizm gibi yeni ilişkilere ihtiyaç duyulmaya başlanır. Luhmann'ın güven teorisinin belki de en önemli yönü ise onun güvene ilişkin yaptığı ayrımdır. Bu ayrım; bireyler arası ilişkiye dayanan *güven (trust);* ve sisteme (ekonomik, politik, yasal) yönelik güveni ifade eden *emin olma (confidence)* şeklindedir (2000: 94-107). Bunlar arasında normal olan ve en az hayal kırıklığı içeren -politikacıların savaştan kaçınacağı veya aniden bir arabanın bilerek ve isteyerek gelip size çarpmayacağı varsayımı gibi- durum, *emin olmadır (confidence*); buna karşın *güven (trust)* kişi tarafından önceden bir sorumluluk (engagement) kabulünü gerektirir ve sonraki bir avantaj için alınan riske işaret

eder (Luhmann, 2000: 97). Düşünüre (a.g.e. :99) göre yeni karmaşık toplumsal yapılarla birlikte *sistemin* işleyebilmesi için daha faza katılım gerekmektedir ve bu da ancak *emin olmayla (confidence)*; ve bu sistemdeki fırsatların en iyi şekilde değerlendirilebilmesi de ancak *güven (trust)* artışıyla ve buna olanak sağlayabilen *sistemlerle* olur.

Konu hakkında diğer bir sınıflandırma da önemli *güven* teorisyenlerinden Uslaner'e aittir. Ona (2004: 501-507) göre ise erken yaşlarda öğrenilen ahlaki bir değer olan *güvende (trust)* önemli ve belirleyici olan, bireysel bir iyimserlik de içeren kendimiz gibi olanlara güven iken; modern toplumların gelişimleri için daha büyük önemi olan ise kendimizden farklı olması muhtemel insanlara olan *genelleştirilmiş güvendir (generalized trust)*.

Güven konusunda önemli çalışmaları olan Zmerli ve Newton'a (2011: 69) göre *güvene* ilişkin yapılan çalışmalar incelendiğinde üç tür *güvenden* söz edilebilir. Bunlar; farklı kaynaklarda *kalın (thick)* ya da spesifik sosyal güven olarak da bilinen p*artikülarist sosyal güven*; *genelleştirilmiş sosyal güven* ve *politik güven*dir. Aile, arkadaş, komşu, iş arkadaşı gibi kişilere duyulan güveni içeren *partikülarist* ya da *kişisel güven* Uslaner'e (2002) göre çok az risk taşır ancak bireylerin ve toplulukların gelişmesini engelleyebilir. Buna karşın *genel veya genelleştirilmiş güven* ise farklı etnik, dinsel, sınıfsal, kültürel kodlara sahip kişileri de içeren bir güvene işaret eder (Zmerli ve Newton, 2011: 69). *Genelleştirilmiş güven* bu bağlamda *partikülarist güvenin* aksine toplumların gelişime daha açık olmasını sağlar ve *genelleştirilmiş güven* demokrasilerde gelişirken, *partikülarist güven* otoriter ve totaliter toplumlarda[23] daha tipiktir (Uslaner, 1999: 123). *Politik güven* ise meclis, polis, kamu hizmetleri, ordu ve siyasi partiler gibi kamu kuruluşlarına güveni ifade eder (Zmerli ve Newton, 2011: 69).

Türkiye gibi patrimonyalist/partikülarist kültürel kodların etkilerinin ağır bastığı ve yakın tarihinde önemli toplumsal olaylar ve göçlerin yaşandığı topluluklarda *partikülarist güvenin* daha yüksek olması beklenilir bir durum olarak düşünülebilir. Bu araştırmanın konusu bağlamında, bu tür güvenin (*partikülarist*), klientalist ilişkiler üzerinde pozitif anlamda oldukça önemli etkileri; g*enelleştirilmiş güvenin* ve onun sağlanmasının önemli bir aracı olabilecek *politik güvenin* ise klientalist ilişkileri etkisizleştirmek ve yok etmek açısından oldukça önemli bir araç olabileceği söylenebilir.

Liberal bir düşünür olarak Fukuyama da (2005: 23) *güven* konusunun önemini; "ekonomik hayatın incelenmesinden çıkaracağımız en önemli ders, bir ulusun rekabet yeteneği kadar, refahının da tek ve yaygın bir kültürel karakteristikle

konuşlandırıldığıdır. O da, toplumda doğuştan gelen güven düzeyidir" diye ifade eder. Hardin'e benzer bir şekilde Fukuyama da günümüzde birçok toplumda olduğu gibi ABD'deki güven ve sosyalleşme düzeyinin azalmasının; "suç işleme oranının ve açılan dava sayısının yükselmesi, aile yapısının parçalanması, hayır kurumları, çeşitli kulüpler, sendikalar, kilise ve komşuluk gibi sosyal yapıların öneminin azalmaya yüz tutması" şeklindeki çok sayıda değişimden anlaşılabileceğini öne sürer (a.g.e: 26-27). Ancak, bu bakış açısı Türkiye üzerinden değerlendirildiğinde -özellikle hayır kurumu, sendikalar, komşuluk örnekleri açısından- aynı tespitlere ve sonuca ulaşılamamaktadır. Türkiye toplumunda Fukuyama'nın bahsettiği aile, hayır kurumları, sendikalar, dini kurumlar ve komşuluk gibi ilişki sistemlerinin *partikülarist güveni* artırarak *genelleştirilmiş güveni* olumsuz yönde etkilediği ve bu dolayımla bu araştırmaya da konu olan klientalist ilişkileri beslediği ve bundan beslendiği yapılan saha araştırmasında net bir şekilde görülmektedir.[24]

Güven konusunda önemli tespitleri olan Giddens'e (2010: 102) göre de "akrabalık, ilke olarak ve çok yaygın biçimde güven ilişkilerini düzenleyici bir araç, güvenilir toplumsal bağlantılara bir dayanak noktası sağlar." Bu bağlamda, güven duygularının aşırı yıprandığı Türkiye toplumunda[25], hayatın hemen her alanında, gerek ayrıcalık yaratmak gerekse de -daha trajik bir şekilde- sadece gündelik hayatın sürdürülebilmesi maksadıyla akrabalık vb. patrimonyalist, partikülarist *güven sağlayıcı* kayırmacı ilişkiler/ağlar bir *sığınak* olarak görülmekte, kullanılmaktadır denebilir.

Klientalist ilişkilerle güven arasındaki ilişkilerle ilgili önemli hususlardan biri de bu ilişki modelinin toplumsal tahakküm ilişkilerinin yeniden üretilmesi ve sürdürülebilirliği konusundaki araçsal öneminin yanında; bu ilişkinin taraflarının, son kertede çıkarlarının sürdürülebilirliği açısından bu ilişkiyi önemli bir araç olarak görmesi/kullanmasıdır. Klientalist ilişkiler dolayımıyla hak etmediği bir pozisyona gelen kişi, kendisi de hak etmeyenleri hak etmedikleri pozisyonlara getirmeyi olağan/doğal görecek ve böyle bir talep o pozisyona gelmesini sağlayan ağ/ilişkiden gelirse, kendini bunu yapmaya mecbur hissedecektir. Bu durumun aynı zamanda bu kişinin pozisyonunu sürdürebilmesinin de bir gereği halini alması durumunda ise ortaya ironik bir güven formu çıkacaktır. Bu durumda haksızlığa uğrayan kişilerin de hak arayacağı yerler hak etmeyenler tarafından işgal ediliyorsa -ki kayırmacı ilişkilerin yaygın olduğu toplumlarda durum öyledir- o da sonuca ulaşamayacak ve bu döngü genel bir güvensizliğin hâkim olduğu ve insanların hak ettiklerini almak için farklı araç/yöntem arayışları içinde olduğu bir topluma yol açacaktır. Bu işleyiş bize klientalist ilişkiler ve güven arasında paradoksal bir ilişki olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yani toplumsal/siyasal anlamda güvenin zedelendiği (genelleştirilmiş

güven ya da kurumlara güven) ve/veya yıprandığı topluluklarda, sosyo-psikolojik olarak, kültürel, inançsal, nepotik güven dayanaklarından beslenen klientalist ilişkiler yaygın iken; bu tarz kayırmacı ilişkilerin yaygın olduğu toplumlarda da güven (genelleştirilmiş güven ya da kurumlara güven) duygusunun yıpranacağı söylenebilir.

Önemli bir literatüre sahip olan ve yukarıda bu makalenin sınırlılıkları açısından kısaca değinilen *güven* konusu incelendiğinde aslında klientalizmle oldukça yakından ilişkili olduğu görülebilmektedir. Özellikle *partikülarist* güvenin doğrudan klientalizmi "pozitif" yönlü etkilediği söylenebilir. Diğer taraftan *genelleştirilmiş* sosyal güven veya sadece sosyal güven olarak adlandırabileceğimiz "farklı etnik, dini, sınıfsal, dilsel ve kültürel kökenleri içeren bilinmeyen ötekilerden oluşan, tabakalanmış dar bir sosyal çevre ile sınırlı olmayan insanlara güven" şeklinde tanımlanabilecek güvenin (Zmerli ve Newton, 2011: 69) ise klientalizme "negatif" bir etkisi olduğu/olacağı söylenebilir. Ayrıca sosyal güvenin düşük olduğu toplumlarda görülen klientalizm gibi dışlayıcı (partikülarist) uygulamaların *politik güvene* de olumsuz etkileri olacağı açıktır.

Her ne kadar güven gibi sosyo-psikolojik konuların/algıların[26] pozitif/nicel yöntemlerle ne kadar doğru tespit edilebileceği tartışmaya açık bir konu olsa da[27], farklı ülkeler ve toplumların toplumsal değerlerini ve inançlarını tespit etmeyi amaçlayan ve bu amaçla düzenli bir şekilde yaklaşık yüz ülkede 1981'den beri uygulanan bir sosyal araştırma projesi olan "Dünya Değerler Araştırması", güven ve -dolaylı bir şekilde de olsa- bu araştırmanın konusu olan klientalizm konusunda önemli veriler sunmaktadır. Bu araştırmada, her yıl ve belirli periyotlarda, belirli ülkelerden insanların değer yargıları, inançları ve "toplumun ötekileri" diyebileceğimiz toplumdaki farklı gruplar ve kişilere dönük tutumları ölçülmekte ve bunun üzerinden, toplumların hoşgörü ve demokrasi düzeyi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Araştırmanın 2017-2020 yılları arasında toplanan veriler ışığında hazırlanan "7. Dalga" raporundaki Türkiye'ye ait bulgular oldukça çarpıcıdır. Bu bulgulara göre; aile, Türkiye toplumunda yüzde 91,8, arkadaşlar yüzde 61,7 gibi genel ortalamanın üzerinde bir oranda önem görmektedir. Bu veriler bize daha önceki bölümde değinilen Türkiye toplumunun -aslında güven ihtiyacı üzerinden de süregelen- patrimonyalist/partikülarist yapısını göstermesi bakımından da oldukça önemlidir. Yine araştırma verilerine göre Türkiye toplumunun diğer insanlara güveni de oldukça düşüktür. Türkiye halkının sadece yüzde 14'ü "insanların çoğunluğuna güvenilebileceğini" belirtirken, yüzde 84'lük büyük çoğunluk, diğer insanlarla iletişimde "çok dikkatli olunması gerektiğini" düşünmektedir. Yine medyada da sık sık gündeme geldiği şekliyle Türkiye'de kamu kuruluşlarına güven de bireylerin birbirlerine güvenlerine paralel bir şekilde oldukça düşüktür ve artan

bir şekilde aşağıya doğru bir seyir göstermektedir.[28]

Yukarıdaki veriler aşağıda değerlendirilecek bu çalışmaya ilişkin nitel verilerle birlikte değerlendirildiğinde Türkiye toplumunda görece yaygın klientalist ilişkilerin toplumsal olarak içselleştirilmesi ve sıradan/olağan bir durum halini almış olmasının ülkedeki *güven* sorunuyla da ilişkili olabileceği söylenebilir.

Sosyal Sermaye ve Güven

Her ne kadar özü itibariyle sermaye kavramı ekonomik bir terim olsa da Bourdieu'ya (1986: 241-242) göre, "iktisat teorisi tarafından tanınan tek bir biçimle[29] değil tüm biçimleriyle sermayeyi (veya aynı şey olan iktidarı) yeniden tanımlamadan, toplumsal dünyanın yapısını ve işleyişini açıklamak imkânsızdır." Aslında iktisat biliminde de son dönem çalışmalar (davranışçı iktisat gibi) sermayenin farklı boyutlarına da eğilmeye başlamıştır. Sosyal sermaye konusunda birçok farklı disiplinde çalışmalar hızla artmaktadır. Öyle ki, psikiyatrik anlamda bireylerin ruh sağlıklarına etkileri açısından sosyal sermayenin incelendiği araştırmalara dahi rastlanabilmektedir.[30] Sermaye kavramının kelime anlamı olarak -aslında güven kavramına da işaret eden- geri dönmesi amacıyla yapılan yatırımı ifade etmesi, ironik bir şekilde klientalist ilişkilerde de görülmektedir. Öyle ki klientalist ilişkiler, farklı boyutlarının yanı sıra, çıkarların sürdürülebilirliği açısından bir "yatırım" aracı olarak da ortaya çıkan bir ilişki şeklidir denebilir.

Konunun bilimsel temellerinin daha net anlaşılabilmesi adına aslında doğrudan bu kavramı (sosyal sermaye) kullanmasalar da, bazı önemli klasik sosyologların konuya ilişkin düşüncelerine de değinmek faydalı olacaktır. Sosyal sermaye kavramına ilişkin ilk örnekleri Tocqueville, Durkheim ve Tönnies gibi birçok düşünürde görmek mümkündür.

19. Yüzyılın ilk yarısında, bir Fransız olarak yaptığı Amerika gezileri ve gözlemleri sonrasında Avrupa ve Amerika toplumlarını karşılaştırmalı olarak inceleyen ve analiz eden Tocqueville, Amerikan demokrasisinin ve ekonomik gücünün temelini oluşturan toplumsal yapıyı anlamaya çalışmıştır. Yazara göre, Avrupa'daki daha geleneksel, aristokratik, hiyerarşik, tepeden aşağıya dayatma şeklindeki, resmi ve statüye dayalı siyasal/yasal toplumsal düzenlemelerin aksine; Amerika'da göçle gelen ve ortak dil ve inanç gibi özelliklere sahip topluluklar içerisinde, bireyciliğe dayalı bir eşitlik vardır ve bunun yarattığı sosyal *ortak duyu* ve gönüllülük temelli etkileşimden hareketle demokrasi hayata daha kolay geçirilebilmiştir (Tocqueville, 2016: 54-69). Tocqueville, Amerika'da gördüğü bireyciliği, demokratik toplumların yatkın olduğu bir kusur

olarak değerlendirmesine rağmen; bunun bir sonucu olarak yine Amerika'daki yoğun sivil topluluk ağlarının, bireycilikle mücadelede önemli bir rol oynadığına ve bireyciliğin olası yıkıcı sonuçlarını engellediğine de inanıyordu. Ona göre demokratik bir toplumda bireyciliğin bir sonucu olarak ortaya çıkan, "eşit bireylerin zayıflığı herhangi bir hedefe ulaşmak için bir araya gelme ihtiyacını teşvik etti ve sivil yaşamdaki işbirliği, insanları kişisel hazlarıyla çevrili doğal iç dünyalarından çıkarıp, kamu ruhunun oluşmasına hizmet eden bir okul işlevini gördü (akt. Fukuyama, 2005: 288)." Aslında güvene dayalı sosyal sermaye de tam olarak Tocqueville'nin Amerika'daki gözlemleri sonrasında tespit ettiği bu toplumsal ilişki tipini işaret etmektedir. Benzer bir tespit Durkheim'in toplum analizlerinde de görülebilir (1960: 79-82). Onun toplum analizlerinin merkezinde yer alan toplumsal ortak duyu (*kolektif bilinç*) ve bunda meydana gelen bozulmalar sonucunda ortaya çıkan intihar gibi toplumsal *anomik* olaylarda da görüleceği üzere, Durkheim'ın *ortak (kolektif) bilinç* diye tanımladığı şey aslında sosyal sermayenin birçok özelliğini de imlemektedir. Durkheim'ın toplum analizinde kullandığı *mekanik/organik toplum* modellerinde de, görevlerin ve rollerin bir güven çerçevesinde belirlendiği ve şekillendiği ilişki sistemlerinin incelenmeye çalışıldığı net olarak görülebilir. Öyle ki düşünür, en önemli çalışmalarından biri olan "Toplumsal İşbölümü"nü (1893) yazmasının nedenini; "birey kişiliği ile toplumsal dayanışma arasındaki bağ ve ilişkilerin saptanması" olarak ifade etmektedir (2018: 61). Benzer tespitler Tönnies'in (2019: 28, 33, 36, 65) *cemaat* (*gemeinschaft*) ve *cemiyet (gesellschaft)* modellemelerinde de görülebilir. Düşünür, modern öncesi bir toplumsal model olarak *cemaat'te* kan bağı, mekânsal yakınlık, zihinsel ve manevi yakınlık dolayımıyla koşulsuz olarak ortaya çıkan doğal (organik) işbirliği ve dolayısıyla güvene dayalı ilişkilerin hâkim olduğunu belirtirken; modern dönemlerin hâkim ilişki tipi olarak gördüğü *cemiyette* ise patolojik bir şekilde ilişkilerin daha geçici, yüzeysel ve bencil olduğunu iddia etmektedir (a.g.e.).

Konuya ilişkin yakın dönem düşünürlerden, Güven (Trust) (2006) kitabının da yazarı, Hardin'e (1992: 173-174) göre ise güven, bir sermayedir ve insan sermayesinin sıra dışı bir biçimi olarak güven ya da güven kapasitesinden söz edilebilir. Yazara göre güvenin dayanağı da, geçmiş deneyimler (aile ve yetişme ortamı gibi) ve elbette ki gelecekte yapılacak olana beklentidir. Dolayısıyla güven, Hardin'e göre sadece rasyonel yönlü bir mekaniği içermez. Bilişsel, hesaplayıcı veya rasyonelden farklı olarak güvenin psikolojik bir boyutu vardır ve belirli bir bireyin beklemesinin mantıklı olduğu şey, büyük ölçüde bireyin hem kendinin hem de diğer tarafın güvenilecek geçmişi ve geleceği hakkında bildiklerine bağlıdır (a.g.e).

Sosyal sermaye konusunu birçok düşünürü değerlendirerek etraflı bir şekilde

"Sosyal Sermaye" (2006: 91) isimli kitabında inceleyen Field'e göre ise, güvenin kavramsal ve ampirik olarak sosyal sermayeyle yakından ilgili olduğu aşikârdır ancak güveni sosyal sermayenin tamamlayıcı bir parçası olmaktan ziyade genellikle bir sonuç ve bağımsız bir faktör olarak değerlendirmek daha doğrudur. Yazar kitabında, öncelikle sosyal sermayenin olumlu yönlerini ilgili literatür üzerinden değerlendirmekte ancak bunun yanında çalışmasının ilerleyen bölümlerinde konunun "karanlık tarafından" da bahsetmektedir. Field'a (a.g.e.:101, 154) göre, sosyal sermaye kavramını kullananların büyük çoğunluğu kavramın olumlu sonuçlarını vurgulamaya eğilimli olsa da sosyal sermayenin, organize suçlar veya eşitsizlikleri pekiştirmesi -ki buna bu araştırmanın da konusunu oluşturan klientalist ilişkiler de eklenebilir- bakımından, kurbanları açısından olumsuz yönleri de vardır (a.g.e.: 114-129).

Aslında sosyal sermayenin negatif etkilerine yönelik en önemli tespitler aşağıda ayrıca değerlendirilecek olan Bourdieu'ya aittir. Ancak önemli güven teorisyenlerinden Fukuyama da "Güven" (2005) isimli eserinin aksine sonraki dönem çalışmalarında sosyal sermayenin olumsuz etkilerine de dikkat çekmeye başlamıştır. Fukuyama'ya (2009: 309-310) göre, kültürün sosyal sermaye kaynağı olarak aileye önem vermesi sonucu, doğal aile, arkadaş gibi bir çerçeveden oluşan (düşük) *güven çapı*na sahip toplumlarda yüksek düzeyde toplumsal yozlaşma söz konusudur, çünkü bu tür toplumlarda kamu hizmeti genellikle bireylerin ailelerine imtiyazlar sağlamalarına imkân tanıyan bir fırsat olarak değerlendirilir. Gerek Fukuyama'nın gerekse aşağıda ayrıca değerlendirilecek Bourdieu'nun sosyal sermaye konusundaki bu tespitleri, bu çalışmanın konusu açısından oldukça önemlidir.

Bourdieu ve Sosyal Sermaye

Sosyal sermaye kavramının izi yukarıda da değinildiği üzere, klasik dönem sosyologlarına kadar götürülebilse de kavramı sosyolojik bir perspektifle bireylerin sahip olabileceği bir kaynak olarak en net şekilde ilk kullanan Pierre Bourdieu (1986) olmuştur (Gönç-Şavran, 2018: 59). Bireylerin toplumsal uzamdaki konumları temelinde toplumsal dünyayı algılama ve inşa etme biçimlerini inceleyen Bourdieu *oyun* metaforuyla kavramlarını açıklamaya çalışmıştır. Buna göre toplumsalın (*oyun*) sahnelendiği yer *alandır* ve oyuncuların oyuna dâhil olmak için bu oyunun bazı çıkarlarına hizmet etmesi (*illusio*) gerekir. "*Oyundan* farklı olarak *alan*, bilinçli bir yaratımın ürünü değildir ve açıkça ifade edilemeyen ya da kodlanmamış kurallara daha doğrusu düzenliliklere uyar (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 82)." Çıkarları doğrultusunda oynamayı değer bulan oyunculardan kuralları (*doxa*) benimsemesi ve sorgulamaması beklenir. "*Alana* her katılan, bu düzeni kendi içkin kuralıyla birlikte göz önünde

bulundurmalıdır ve alanın yerleşik düzeninin tanınması ve benimsettirilmesi (*illusio* vasıtasıyla), *alana* her katılana sessizce kabul ettirilir (Bourdieu, 2006: 405)." Her oyuncunun oyundan istediğini alabilmesini sağlayacak bazı değerleri/değerler kümesi (kozu) vardır. Bunlar *ekonomik*, *kültürel* ve *sosyal sermayelerdir*. Failler *alanın* özellikleri ve gerektirdiklerine göre sermaye kombinasyonlarının yapısında mümkün olabildiğince değişimlere, dönüşümlere gidebilirler. Yani bireyler istihdam ve kariyer mücadelelerinde alanın reel/güncel yapısına göre bazen *kültürel* (diploma, unvan vb.), bazen *sosyal* (aile, hemşeri, tarikat, cemaat, vb. aidiyeti) *sermayelerini* öne çıkartabilir ve/veya güçlendirebilirler (Bourdieu, 2012: 353). Aslında kültürel sermayenin bir yansıması/tamamlayıcısı/genişlemesi durumu olarak değerlendirdiği sosyal sermaye kavramına "diğer yazarlardan farklı olarak sınıf temelli olumsuz bir anlam yükleyen Bourdieu, Marksizmin kaynaklara ulaşmadaki eşitsizlik ve iktidarın sürdürülebilmesi sorunsalı ile sosyal sermayeyi ilişkilendirmiştir (Devamoğlu, 2008:8)." Ona göre, "bireylerin toplumsal alandaki konumları, onların göreceli sermayelerinin (ekonomik, kültürel, sosyal) büyüklüğü ve miktarı ile amaçlarına ulaşmak için benimsedikleri *stratejiler* tarafından" şekillenmektedir (Field, 2006: 19). Bu bağlamda Bourdieu'ya (1986: 241) göre, "nesnel veya öznel yapılara kaydedilmiş bir güç ve aynı zamanda toplumsal dünyaya içkin düzenliliklerin altında yatan temel ilke" olarak *sermayeler*, toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretilmesinde önemli bir etkendir.

Aslında çeşitli ağ bağlantılarından elde edilebilecek somut ve soyut değerleri niteleyen sosyal sermaye kavramı, ortak/benzer kültürel ve bazen ekonomik sermayeler/sermaye kombinasyonlarına sahip aktörlerin dâhil/ait oldukları ilişkilerin nitelik ve niceliklerine göre sağladığı imkânları tanımlar. Bourdieu'nun *sermayeler* ve sosyal sermayeye yaklaşımı, daha çok bireysel bir güç/yeterlilik/donanım olarak değerlendirme şeklindedir. Ancak burada sosyal sermaye olarak adlandırılan niteliğin doğuştan kazanılan ve/veya sonradan edinilen bir sosyal ağ aracılığıyla sağlandığı veya sağlan-a-madığı dikkatten kaçmamalıdır. Öyle ki bu tespit Bourdieu'nun -Marksist yönüne de işaret eden- sınıfsal temelli bir eşitsizliğe belki de en önemli vurgusudur.

Sınıfsal temelli ekonomik sermaye ve bu dolayımla oluşan ve birbirleriyle simbiyotik bir ilişkiyi de ihtiva eden kültürel ve sosyal sermayeler ve bunların bir arada, farklı mücadele mecralarında (*alan*) oluşturdukları ayrıcalık ve güç, aslında genetik bir ekonomik, kültürel ve sosyal miras şeklinde kuşaktan kuşağa aktarılmakta ve bu eşitsizlikler de böylelikle süregitmektedir. Bourdieu'nun bu kavramsallaştırması ancak bu sermayelerin birbirinden nasıl beslendiği ve bir araya gelerek oluşturdukları bütünsel yapının (sembolik sermaye) topluma

yerleşik olgusu ve algısıyla birlikte tam olarak anlaşılabilir.

Bourdieu'nun kavram/kavram seti Türkiye toplumundaki birçok eşitsizliği anlamak ve açıklamak anlamında önemli açılımlar vaat etmektedir. Öyle ki ekonomik sermayeye dönüşebilen ve etkinliği/gücü burada gizli olan ve ağırlıklı olarak kalıtsal olan kültürel ve sosyal sermayelerin edinimi belirli bir -uzunca- süreci (çocukluk, eğitim süreçleri gibi) gerektirmektedir. Ancak *alanın* kurallarının görece çabuk değiştiği Türkiye'de makbul sermayenin edinilmesinde bu uzun süreç gerekliliği birey açısından oldukça güç bir duruma yol açmaktadır. Türkiye'de son dönem makbul kültürel ve sosyal sermaye, bireylere sembolik ve performatif edimler aracılığıyla görünür olabilme olanağını görece çok daha kısa sürede vermektedir. Dolayısıyla bu edimler ve bunların dolayımıyla sağlanan görünürlük/kabul bireylere bir çıkış yolu, avantaj sağlamaktadır denebilir. Yine bireyler açısından kültürel sermaye ile temalandırılmış sosyal sermaye için gerekli ağlara erişebilme "sorunu" ise, yasal/modern (vakıf, dernek, sendika, birlik gibi) ve/veya yasal olmayan/geleneksel (tarikat, cemaat, dergâh, aşiret, memleket gibi) enstrümanlarla aşılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca bu ağların oluşumu, etkinleşmesi ve varlıklarını sürdürebilmeleri için bu işlevleri hayati bir öneme sahiptir.

Türkiye'deki gelir dağılımının bozukluğu, yaygın yoksulluk ve sorunlu bir hukuk sisteminin varlığı dikkate alındığında kişilerin birbirlerine güven duyarak bakabilecekleri bir ortamın bulunmadığı söylenebilir (Aytaç vd. 2017:6). Güven konusundaki yukarıda değinilen yaklaşımlar ve bahsedilen olumsuzluklar Türkiye toplumu özelinde değerlendirildiğinde; Türkiye'de kamu kuruluşlarına güvenin de oldukça düşük olduğu ve bu durumun da kamu/devlet-birey arası ilişkilerde bir koruma/güven zırhı olarak *klientalist* bir ilişki temasına/zırhına/ağına ihtiyaca yol açtığı düşünülmektedir. Fukuyama'nın (2005: 41) da dikkat çektiği üzere "güvenin; üyelerinin ortaklaşa paylaştığı normlara dayalı, düzenli, dürüst ve işbirliği yönünde davranan bir toplumda ortaya çıkması beklenir." Gerek düşük-yüksek güvenli toplumlar ile ilgili gerekse bu toplumlardaki *arasyonel* davranışa dikkat çekmesi bağlamında yukarıda kabaca özetlenen sosyal sermaye ile ilgili çalışmaların klientalizm konusunun daha iyi analiz edilebilmesi için önemli bir araç olduğu söylenebilir.

Bu çalışmaya kaynaklık eden saha araştırmasında da net bir şekilde gözlemlendiği üzere Türkiye toplumunda gerek bireylerin birbirlerine gerekse kamuya güvenleri yok denecek kadar azdır ve bu durum artarak devam etmektedir. Böyle bir toplumsal olgu ve/veya algının sebepleri konusunda araştırma sırasında görüşülenlerden oldukça çarpıcı veriler toplanmıştır. Özellikle zaten toplumda var olan güvensizliklerin, *güvenlik soruşturması* sonucunda büyük

bir hızla arttığı gözlemlenmektedir. Öyle ki güvenlik soruşturması, bahse konu kadrolara aday kişilerin yaşadıkları ve/veya daha önce yaşamış oldukları yerlerdeki "tanıdıklarından" sorulması gibi "dedikodu" denebilecek bir yöntemle yürütülmektedir.

Yukarıda farklı teorisyenler tarafından farklı şekillerde sınıflandırılan ve adlandırılan *sosyal sermaye* ve *güven* formlarının, kamu eliyle sağlanıp sağlanamayacağı ya da artırılıp artırılamayacağı önemli bir soru-n-dur ve bu konu tartışmaya değer bir konudur. Ancak bu çalışmanın konusu, kapsamı ve sınırlılıkları bakımından bu tartışmalara girilmemekle birlikte bunları sağlamada kamunun siyasal ve yasal anlamda adil, demokratik, eşitlikçi, şeffaf, objektif kriterleri dikkate alarak otoritesini kullanması ve kamusal kaynakların bu yaklaşım ve yöntemle dağıtılmasının sağlanmasının olumlu anlamda güven ve sosyal sermayenin gelişimine katkılar sağlayacağı yadsınamayacak bir gerçektir.

Bulgular

Kamu istihdamında klientalist ilişkilerin incelendiği bu çalışmanın saha araştırması; bahse konu kadrolara atama süreçlerinde yaygın klientalist ağlar ve ilişkileri ve bununla yakından ilintili *güven* ve dolayısıyla *sosyal sermaye* sorununu gözler önüne sermiştir. Gerek aslında doğrudan bir *politik güven* sorununa işaret eden atanma süreçlerinde artık bir rutin gibi görülen "torpil" algısı ve/veya olgusu, gerekse yine *politik güvene* ve aynı zamanda bu atama süreçlerindeki güvenlik soruşturması ve mülakat gibi uygulamalar sonucunda ortaya çıkan bireylerin birbirlerine güven sorununa (*genelleştirilmiş ve/veya partikülarist*) yol açan bu durum Türkiye'de *güven* perspektifinden oldukça önemli bir *sosyal sermaye* sorunu olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Bir Sosyal Sermaye ve Güven Sorunu olarak Güvenlik Soruşturması

Türkiye'de klientalist ağ ve ilişkilerin işleyişinde, güvenlik soruşturmasının oldukça etkili olduğu ve/veya bu yönde yaygın bir algı olduğu araştırma sonucunda ortaya çıkan önemli bulgulardan biridir. Dolayısıyla bu çalışmaya kaynaklık eden araştırmanın ana temalarından biri güvenlik soruşturması olmuştur. Bulgular bahse konu atamalarda güvenlik soruşturması gibi yasal düzenlemeler ve/veya bu düzenlemelerde yer alan boşluk ve muğlâklıkların bu tür ilişkilerin yaygınlaşmasında oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Bu tarz uygulamaların bu makalenin temel izleği olan *sosyal sermaye* ve *güven* konusuna da, güvenlik soruşturmasının uygulanış şekli dolayısıyla doğrudan ve dolaylı oldukça önemli etkileri olduğu, katılımcıların deneyimlerinden somut olarak görülmektedir. Bu durumun daha anlaşılabilmesi için güvenlik

soruşturması olgusunun ve işleyişinin anlaşılması oldukça önemlidir.

Kişinin kamu görevine atanmasında sakınca olup olmadığının tespiti amacıyla yapılan güvenlik soruşturmasının temel amacı; Anayasa ve kanunlara sadakatle bağlı ve bunlara uygun olarak kamu hizmetini ifa edecek kişilerin belirlenmesidir. Anayasa'nın 70. Maddesinde düzenlenen kamu hizmetine girme hakkı, her Türk vatandaşına tanınmış bir hak olup, hizmete alınmada görevin gerektirdiği niteliklerden başka bir ayrım gözetilemeyeceği bu maddede açıkça belirtilmiştir. Bir yönüyle kamu kurum ve kuruluşlarında, devletin güvenliği amacıyla iç ve dış menfaatlere ilişkin bilgilerin bulunduğu birimlerde güvenlik soruşturması uygulamasının Anayasal sınırlama kapsamına girdiği ve Anayasaya aykırılık teşkil etmediği değerlendirilebilir. Ancak uygulamada güvenlik soruşturmasının bu temel amacı dışında kullanılması, güvenlik soruşturmasının yapılma usulü nedeniyle değer yargılarına son derece açık olması, soruşturmanın yapıldığı yerde görüşülen kişilere göre değişkenlik arz edebilmesi, denetim ve değerlendirme aşamalarının keyfiliklere açık olması gibi sebeplerle, vatandaşlar arasında "makbul/makbul olmayan" ya da "güvenilir/güvenilmez" ayrımına sebep olduğu saha araştırması sırasındaki temel bulgulardan biridir. Yine bu uygulamanın bu dolayımla toplumdaki *güven* ve dolayısıyla *sosyal sermayeye* işaret eden -ve aslında toplumsal adalet algısından sökün eden- toplumsallık/birliktelik algılarına oldukça önemli zararlar verdiği saha çalışmasında görülmüştür.

Aslında konuyla ilgili Karahanoğulları'nın şu ifadeleri güvenlik soruşturmasına ilişkin oluşan algının temelsiz bir algı olmadığını göstermesi açısından önemlidir (1998: 163) ;

> Güvenlik soruşturmasının ve onun tarafından kapsanan arşiv araştırmasının, bilgi kaynaklarından biri de fişler, yani, Milli İstihbarat Teşkilatı ve Emniyet Genel Müdürlüğü Güvenlik Daire Başkanlığı arşivlerindeki raporlardır. Sabıka kaydından farklı olarak, arşivlerde toplanan bilgiler yargı kararları gibi kesin bir veriye dayanmamaktadır. Temel ölçütü "sakıncalılık" oluşturmaktadır. Bunun ise "nesnel" bir ölçütü yoktur. Muhalif olma veya potansiyel muhalif olma kayıtlara geçirilme nedeni olabilmektedir. Güvenlik soruşturmasının malzemesi olarak kullanılan fişlerin oluşturulma yöntemleri hukuksal ve nesnel ölçütlerden uzak olabilmektedir. Bu raporların en önemli özelliği, hazırlanması ve kullanılmasının gizli olmasıdır. Gizliliğin sonucunda doğan 'rahatlık', ciddiyetsizlik ve sorumluluktan uzak olma düşüncesi, nesnellikten uzak, taraflı ve kimi zaman da gerçek dışı raporlar hazırlanmasına neden olmaktadır.

Gerçekten de güvenlik soruşturması ile ilgili Yönetmeliğin[31] 13. Maddesi aynen, "güvenlik soruşturması ve arşiv araştırmasının her evresinde kesinlikle gizliliğe

uyulur. Soruşturma ve araştırma evre ve sonucu bilmesi gerekenlerden başkasına açıklanmaz" şeklindedir. Ayrıca, güvenlik soruşturması ve arşiv araştırması kapsamında elde edilen istihbari bilgilerin, şahıslar hakkında talep makamınca yalnızca kanaat oluşturması amacıyla verildiği, talep eden makamın hukuki, adli, idari yönden gerçekleştireceği işlemler için esas teşkil etmeyeceği, işlem tesis edilmesi durumunda verilerin/bilgilerin hukuki dayanak ve delil olarak kullanılamayacağı, 60 günlük süre sonunda kullanım amacı sona ereceğinden imha edilmesi gerektiği açıkça belirtilmektedir. Danıştay'ın yerleşmiş içtihatlarında da "devlet memurluğuna alınmada güvenlik soruşturmasıyla ilgili bilgilerin istihbari nitelik taşımaları nedeniyle, bu bilgiler hukuken geçerli başka bilgi ve belgelerle doğrulanmadıkça, bu raporların tek başlarına hukuki delil olarak kabul edilmelerinin ve ilgililerin aleyhine kullanılmalarının hukuk devleti ilkesi ile bağdaşmadığı" kabul edilmiştir.[32]

Aslında mevzuat incelendiğinde, Türkiye'deki temel problemlerden biri olan *güven* konusunun bu araştırma konusu çerçevesinde önemli sebeplerinden birinin, güvenlik soruşturması ve bu soruşturmanın uygulanma yönteminden kaynaklandığı söylenebilir. Yapılan görüşmeler bu yöntemin yaratılan güvensizlik iklimi üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yukarıda tartışılan kavramlar üzerinden belirtmek gerekirse; güvenlik soruşturması ve uygulaması keyfi bir siyasal tanımlama/kimlikleme ve/veya *nepotizm* gibi daha dar, kapalı *güven* formlarını/ağlarını güçlendirirken bunun bir sonucu olarak *genelleştirilmiş güvene* ve *politik güvene* ve hatta *partikülarist güven* olarak tanımlanabilecek yaşanılan yerlerdeki akrabalar, arkadaşlar, meslektaşlar arasındaki güvene ve bu dolayımla *sosyal sermaye* ye önemli bir zarar verdiği söylenebilir.

i. Güvenlik Soruşturmasının belirsizliğinin yarattığı klientalizm olgusu ve/veya algısının güven ve sosyal sermayeye yansımaları

Araştırma sırasında tespit edilen belki de en önemli husus, araştırmaya konu kadrolara atanma süreçlerinin nasıl gerçekleştiği/işlediği ve/veya buna yönelik algıdır. Özellikle araştırmanın hemen başlarında yapılan 2 nolu odak grup görüşmesinde[33] katılımcılar; bahse konu kadrolara ata-n-ma süreçlerinde en önemli hatta temel belirleyici aracın *güvenlik soruşturması* olduğunu ve bu yöntemle belirlenen kişilerin *mülakatla* elenmesi şeklinde bir işleyişten bahsetmektedir. Özellikle güvenlik soruşturmasıyla[34] billurlaşan bu işleyişin topluma ve bireylerin birbirleriyle ilişkilerine nasıl güvensizlik ve bu dolayımla bir kutuplaşma, damgalama aşıladığını göstermesi açısından bulgular oldukça dikkat çekicidir. Bu güvensizlik; hem g*enelleştirilmiş, kurumlara* ya da *politik güven-sizlik* olarak adlandırılabilen hem de yine *partikülarist*, *kişilerarası* veya

kişisel güven/sizlik olarak adlandırılabilen şekillerde olabilmektedir. Bunun önemli bir etkisi de -güvenle de bağlantılı olarak- toplumdaki genel sosyal sermaye düzeyine olmaktadır.

- Kişilerarası (*partikülarist*) güvene yansımaları

Yukarıda daha önce ilgili bölümde değinilen bir tür *partikülarist* güven ilişkisine işaret eden güven-sizlik formu saha çalışmaları sırasında oldukça çok karşılaşılan bir olgu olmuştur. 26 yaşında, Hukuk Fakültesi mezunu, 3 kez mülakat sınavlarında elenmiş bir kadın olan OD2/F ve 38 yaşında, Hukuk Fakültesi mezunu ve 4 kez mülakat sınavlarından elenmiş bir kadın olan G3'ün konuya ilişkin görüşleri şöyledir;

> "Çok fazla engel oluyorlar, bu kıskançlıktan mı çekememezlikten mi? Neden kaynaklanıyor bilmiyorum ama kendi çevremizdeki arkadaşlar yapıyor bunu. Arkamızdan yapıyorlar… Ben hiç kimseye güvenmiyorum, uzaklaştım ben herkesten uzaklaştım." (OD 2/F)

> "Bundan sonra da hâkimlik sınavlarına girmeyi düşündüğüm için, *grup görüşmesindeki katılımcılardan dolayı* kaygılıyım, rahat konuşamam, gerçek düşüncelerimi ifade edemem, çok mahcubum isterseniz bana anket uygulayabilirsiniz ya da görüşme yapabiliriz." (G3)

- Kurumlara güvensizlik veya eriyen politik güven

Daha çok kamu kurum ve kuruluşlarına karşı politik ve hukuki bir güven-sizliğe işaret eden güven formu (*confidence*) da yine saha çalışmalarında katılımcıların hemen hepsinde görülmüştür. Bu bağlamda araştırmaya konu kadroların bu ilişki üzerinden değerlendirilmesi ise konunun farklı bir boyutuna işaret etmesi açısından oldukça önemlidir. Öyle ki katılımcılar, güven duymadıkları kamusal pozisyonlara adaydırlar. Dolayısıyla bu ironik durum, hem bu güvenin yeniden sağlanmasına etkisi hem de liyakatsiz atamaların etkilerini göstermesi açısından konunun önemini daha da belirginleştirmektedir.

Saha araştırmasının başından itibaren tüm katılımcılarda görülen "güvensizlik" ve aslında bundan türeyen "korku", bu duygu durumlarının birbirleriyle simbiyotik/paradoksal ilişkisinin ortaya çıkardığı ruh hali ve bununla şekillenen tavır alış, sonuçları açısından belki de araştırmanın önemli bulgularından biri olarak kabul edilebilir. Örneğin Hukuk Fakültesi mezunu olan ve hâkim-savcılık gibi toplumsal adalet ve güven üzerinde doğrudan etkileri olan kadrolara aday olan kişilerin, yaşadıkları adaletsiz uygulamalara karşı haklarını arayıp aramamaları konusundaki düşünceleri oldukça trajiktir. Özellikle 2 nolu odak grup görüşmesinde yer alan 41 yaşında, Hukuk Fakültesi mezunu, 3 kez mülakat

sınavlarında elenmiş, 1 kez Türkiye üçüncüsü olmuş, kadın OD 2/H, 25 yaşında, Hukuk Fakültesi mezunu, 4 kez mülakat sınavlarında elenmiş, kadın OD 2/İ ve OD2/F arasındaki konuşmalar bu durum hakkında çarpıcı bilgiler vermektedir.

> "Ben dava açtım, Anayasa Mahkemesi'ne kadar götürdüm, Anayasa Mahkemesinden döndü ve benim hakikaten çok ilginç bir sürecim de var; bizim mülakat komisyonunun üyelerinden iki tanesi 15 Temmuz döneminde ilk meslekten ihraç edilip, ilk tutuklanan kişiler arasında yer almasına rağmen ben mülakat komisyonunun bile aslında yetkisiz olduğundan bahisle dava açmıştım. Kesinlikle iddiamı dinlemediler, davama bakan Bölge İdare Mahkemesinin hâkimlerinin ikisi ihraç edildi [üç hâkimli mahkeme], adil yargılanma hakkım zedelenmiştir dedim onu da dikkate almadılar. Davaya bakan Danıştay üyelerinden de ihraç edilen olmuştu onu da dikkate almadılar. Anayasa Mahkemesi bunların hiçbirinde hak ihlali görmedi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne de gitmedim artık. O kadar da şey yapmayayım dedim artık… Ben 2012'de girmiştim mülakata, dava konusu ettiğim mülakat 2012 yılıydı, o dönem dava dilekçesi örneğini [benzer] davayı kazanmış bir savcı adayından almıştım… Onun açtığı davayı kabul etmişler aslında ama dedi ki yine mülakat yaptılar yine elediler. Bana şunu söyledi bence dedi, eğer hâkimlik düşünüyorsanız açmayın çünkü bize bir daha dava açanları almayacaklarını söylediler demişti." (OD 2/H)

> "Güvenmiyoruz yani asla, mülakat heyetine, kuruluna, adaletli olduklarına, adalet sistemine ülkenin." (OD 2/İ)

> "Ben açsam da bir şeye yaramayacağını bildiğim için, dava açmadım. Çünkü takdir yetkisi var idarenin, daha doğrusu mülakatta herhangi bir gerekçe öne sürerek reddediliyor… Çünkü herkes aynı şekilde düşünüyor yani niye alınmadığımı biliyor, referans olmadığı için alınmadığımı biliyorlar, onlardan olmadığım için alınmadığımı herkes biliyor ve aksi bir karar çıkmayacaktı yani… İlk elenmemde açacaktım bana açma dediler, bir dahakine yazılıyı geçersen bundan dolayı seni elerler dediler." (OD 2/F)

Aslında bahse konu atamalara dayanaklık eden güvenlik soruşturmasına ilişkin mevzuat incelendiğinde güvenlik soruşturmalarıyla amaçlananın, somut siyasi ve/veya adi kriminal bağlantıların tespit edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, 26 yaşında, Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu bir erkek olan G9 ve 38 yaşında, Hukuk Fakültesi mezunu ve 4 kez mülakat sınavlarından elenmiş bir kadın olan G3'ün ve OD 2/A'nın söyledikleri ve kamuoyuna yansıyan haberlerden hareketle, mevcut durum ve işleyişin öyle olmadığı açık bir şekilde görülmektedir.

> "Benim bir arkadaşım var, idari yargı hâkimi, babası polisti işkenceden hüküm giydi, yüz kişi alacaklardı yüz kişi bile almadılar altmış küsur kişi aldılar o alınanların içinden biri benim arkadaşımdı. Şu anda halen adliyemizde çalışıyor mu bilmiyorum, bir hâkim vardı babası da ağır cezada (hâkim), kendi babasını

dolandırmaktan yargılanıyordu onlar hâkimdi." (OD 2/A)

> "Bilfiil ağabeylik [FETÖ yapılanmasındaki kurumdan bahsediyor] yapmış, bakın, neredeyse ana baba olarak onları bilmiş, tüm hayatı boyunca onların dershanelerine giden birisi şu an hâkimlik yapıyor ve bu insan güvenlik soruşturmasından da geçiyor. O insanın yapmış olduğu yardımların hibelerin haddi hesabı yok. Şu an hala hâkimlik yapıyor. Peki, bu güvenlik soruşturması ne oluyor?" (G9)

> "Benim beraber çalıştığım avukat iş arkadaşım 15 Temmuz'un hemen ertesi birinci ya da ikinci gün FETÖ'den açığa alındı, soruşturması devam ederken Hâkim oldu şu an İstanbul'da hâkim olarak çalışıyor yani ismini de verebilirim." (G3)

Güvenlik soruşturmasında karşılaşılan bir başka durum ise, adayların anne-baba, kardeş ve varsa eşleri ile ilgili olarak bilgilerinin bizzat adaylardan bir form doldurulmak suretiyle istenmesi ve bu yolla adayların belirtilen yakınları ile ilgili de araştırmanın yapılıyor olmasıdır. "Devletin/kamunun güvenliği, kamu hizmetinin gerekleri" gibi gerekçelerle, suçun şahsiliği ve masumiyet karinesi gibi temel evrensel hukuk ilkeleri bakımından bir hukuk devletinde bu uygulamalar kabul edilemez niteliktedir. Ancak yapılan başka görüşmeler ve kamuoyuna yansıyan birçok haberde[35] görüleceği üzere, durumun bu haliyle de açıklanamayacağı açık bir şekilde görülmektedir. Yani aslında yapılan uygulamaların bahsedilen devletin/kamunun güvenliğine veya kamu hizmetinin gereklerine işaret eden saiklerle de yapılmadığı açıktır. Yapılan güvenlik soruşturmalarında adayların yakınlarının sabıka kayıtlarına ilişkin bilgilerin değerlendirilmesinde neyin kriter olarak alındığı da yine muğlâk bir konudur. Araştırma amacıyla yapılan saha araştırmasında görüşülenlerin neredeyse tamamı; bu uygulamanın daha çok farklı nedenlerle almak istemedikleri kişileri elemek maksadıyla bir bahane üretmek için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Burada diğer dikkat çekici durum ise aslında güvenlik soruşturmalarının kabul edilebilir gerekçelerinin bile, referans ve benzeri kayırmacı ağlar aracılığıyla yok sayılabilmesidir. Bu durum aslında güvenlik soruşturmalarının gerçek amacının ne olduğunu göstermesi ve özellikle *politik güvene* etkileri açısından oldukça önemlidir.

Türkiye'de bahse konu kadrolara personel alımlarında kullanılan yöntemin, toplumda bireylerin birbirlerine ve özellikle kamuya güvenleri üzerindeki yıkıcı etkisini bir görüşülenin kendi biyografisi üzerinden de özetlemek mümkündür.

> "Ben ilk kez hâkimlik sınavının yazılısını 2005 yılında geçmiştim. 2005-2017 arası işte 6 defa hâkimlik yazılısını geçtim, 2005'te ve 2006'da (mülakatta) birer kere elendim, o zaman hani şey düşünüyordum, ya demek ki bunlar benim hâkim olamayacağımı anladılar, onun için beni elediler. Hani o zaman da 25-

> 26 yaşındayız, [liyakatli değilim diye] elediler diye düşünüyordum. Biraz zaman ilerledikçe, işte insanların ne görüşmeler yaptıklarını duydukça Ankara'da, sonra mülakatlar yapılıp sonuçlar açıklandıktan sonra, Bakanlığa ulaşanlardan neden alınmadığımızı da öğrendikten sonra işin hiç de öyle olmadığını anladım". (OD 2/A)

Bir sosyal sermaye ve güven sorunu; Damgala-n-ma

Düşük *güven* ve *sosyal sermaye* potansiyeline sahip toplumlarda görülmesi muhtemel konulardan birinin de bir ötekileştirme aracı olarak *damgala-n-ma* olduğu söylenebilir. Aslında paylaşılanı artırmak için, paylaşanları azaltmak için bir klientalist araç olarak da düşünülebilecek damgala-n-ma veya buna ilişkin yaygın algı saha çalışmaları sırasında çok sık görülmüştür. Damgalanma güvensizliğin hem sebebi hem de sonucu olarak okunabilir. Bu damgalanma veya buna ilişkin algı yine *güven* konusundaki ayrıma benzer bir şekilde hem kamusal hem de kişilerarası olabilmektedir. Bu konuda, 26 yaşında, Hukuk Fakültesi mezunu, 2 kez mülakatlarda elenmiş, yazılı sınavda 1 kez Türkiye on altıncısı olmuş bir erkek olan G8 ve 39 yaşında, Hukuk Fakültesi mezunu, 7 kez mülakat sınavlarında elenmiş bin kadın olan OD 2/A'nın söyledikleri dikkat çekicidir.

> "Şimdi şöyle bir durum da var. Dava açmak isteseniz, şimdi şeyden de çekiniyorsunuz kardeşiniz var mesela memur olmak istiyor, acaba benim açtığım dava onu etkiler mi? Yani bunları düşünmek zorunda kalıyorsunuz. Şeyden çekiniyorsunuz hani mimlenmek." (G8)

> "Bir de bundan sonra mülakatlar [sonuçları] belli olunca, biz [mülakatta elenenler] de bir taraftan damgalanıyoruz. Hem adliyede hâkim savcının gözünde hem avukat arkadaşlarımızın gözünde, hem akrabalarımızın gözünde. Acaba ne kusuru var da almıyorlar? 2005-2016 arasında 6 kere hâkimlikte elediler, bu kez mutlaka benim için şunu diyorlardır, vardır bir kusuru, e peki kusurum olsa ben bugün niye kamuda çalışıyorum? Bana milyonluk dosyaları niye emanet etsinler?" (OD 2/A)

Klientalizm ve Güvensizliği Somutlaştıran Bir Uygulama Olarak Mülakat Sınavları

Kamuya güven ya da *politik güven* olarak tanımlanabilecek güven formuna etkileri bakımından bir diğer bulgu ise, görüşülenlerin hepsinin -özellikle hâkimlik/savcılık mülakatlarına ilişkin- mülakat sınavlarının süresinin birkaç dakikayı bile bulmadığı gibi trajikomik bir duruma işaret etmesidir. Bu durum aslında mülakat sınavlarının yapıldığı zamanlarda mülakatın yapıldığı yerlerden veya belirli gün/saat aralığında mülakat için çağırılan adayların sayılarından da anlaşılmaktadır.

"Yazılı sınav sonuçları açıklandıktan sonra Adalet Bakanlığı bu mülakatlara katılmaya hak kazanan adaylardan internet ortamında bazı belgeler ve bilgiler istiyor. Bunlar gönderildikten sonra belirlenen günde, yerde ve saatte Adalet Bakanlığının belirlediği Ankara Hâkim Evi'nde mülakata katılmak için hazır bulunuyoruz ve mülakat kurulunun önüne geçiyoruz. Burada yaklaşık her bir gün iki yüz civarında aday mülakata alınıyor.… Her bir adayın mülakat kurulunun önüne geçmesi ve mülakat kurulunun önünden ayrılması, salondan ayrılması içeride sorulan soru verilen cevap ve aday tanıtımı da dâhil olmak üzere yaklaşık bir 40 saniye bir dakika süreci içeriyor. Biraz komik geliyor belki ama evet Adalet Bakanlığı'nın yapmış olduğu mülakatta bir dakikalık mülakatlarla kriterleri ölçmeye çalışıyor… Şimdi soruların yazılı sınav gibi önceden hazırlanması gibi bir durum olmadığı için o an mülakat komisyonundaki üyelerin takdirine falan bırakıldığını düşünüyorum ben." (Erkek. 7 kez mülakatlardan elenmiş, Hukuk Fakültesi mezunu, G18)

"Şimdi ben kendimi örnek vereyim on üçüncü oldum. Bin kişi asıl liste [sıralamada ilk bin kişilik sırada olanları kastediyor] var bin kişi için de üç bin kişi çağırılıyor ve ben on üçüncüyüm. Benim gerçekten güvenlik soruşturmamda sıkıntı yok. Benim normal şartlarda bavulumu toplayıp hazırlanmam lazım. Ama 2647. olan arkadaşım girebildi ben giremedim. Mülakat aslında bunun önünü açıyor. İstemediğimizi nasıl dışarıda bırakırız istediğimizi nasıl entegre ederiz… Genelde geçenlere tek soru soruluyor. Bana ben her girdiğimde üç soru sordular… Ama doğru bilip bilmemek çok önemli değil yani, zaten sizin bilginizi sınavda [yazılıyı kastediyor] test edip onayladılar yani siz belli bir seviyenin üstündesiniz. Tamamen şey gibi oluyor yani tiyatro gibi bir şey." (G8)

Güvensizlik Sonucunda Etik ve İkbal Arasına Sıkışmış Gençler: Budala Sendromu

Saha araştırması sırasında toplanan veriler ve elde edilen izlenimlerden, bahse konu kadrolara aday kişilerin ruh hali ve duygu durumlarına ilişkin de bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Bahse konu kadrolara aday kişilerde görülen; güvensizlik, çaresizlik, etikle-ikbal arasına sıkışmışlıktan kaynaklı ikilem katılımcıların hemen hepsinde oldukça belirgindir. Öyle ki ironik bir şekilde güven-sizliğin bir sonucu olarak "klientalist ağlara düşme" bir hak arama yöntemi şeklini almıştır denebilir. "Budala sendromu"[36] diye adlandırılabilecek bu durum; aslında bilişsel ve akademik olarak yeterli olduklarını düşünen ve bunu yazılı sınavla kanıtlayan kişilerin bahse konu kadrolara atanabilmek için klientalist uygulamaların ve bu şekilde oluşturulan ağların içine tabiri caizse zorla itilmesi sonucu içinde bulundukları ruh haline işaret etmektedir. Neredeyse görüşülen tüm kişiler bazı klientalist yolları denediğini söylese de aslında bu durumu en net şekilde 30 yaşında, İİBF mezunu bir kadın olan ve kendisi de bahse konu kadrolara atanmayı denedikten sonra vazgeçip, Ankara'da bu

kadrolara aday olanlar için hizmet veren bir dershanede hoca olarak çalışan G13'ün söyledikleri oldukça trajik bir şekilde göstermektedir.

> "İçler acısı bir durum bu ama öğrencilerin, bizde mesela Kaymakamlık sınavına öğrenciyi hazırladıktan sonra şunu söylüyoruz işte sen sınavı geçtin tamam yazılı sınavını ama güvenlik soruşturması, mülakat kısmı bizi aşıyor. Bizim o konuda yapabileceğimiz hiçbir şey yok. Ama şu çok üzücü bir şey, bütün öğrenciler Meclisin tuvaletine kadar nerde olduğunu biliyor mesela, yani hâkim adayının niye tuvaletin yerini bilmesi gerekiyor çünkü işte nerde Bakanın odası ya da işte nerde Milletvekilinin odası, işte şunla görüşmem için nereye başvurmam lazım, hepsini o kadar iyi biliyorlar ki defalarca gittikleri için ve referans aradıkları için. Öğrenciler de haklı olarak daha sınava hazırlanırken yazılı sınavı geçeceği belli bile değil, adam daha hazırlanırken ben kimi referans göstereceğim diye arayışa giriyor… Herkes kendini Meclise atıyor en güçlü adamı bulanlar, en güçlü adamı bulan ilk yüz kişi giriyor." (G13)

Sonuç ve Öneriler

- Bu araştırmanın saha çalışmaları başlar başlamaz elde edilen en önemli bulgunun, topluma yayılmış ağırlıklı olarak *politik güven* olmak üzere çeşitli formlardaki güvensizlikten kaynaklanan bir "korku/endişe iklimi"nin tespiti olduğu söylenebilir. Araştırmaya konu kadrolara aday olabilecek durumdaki üniversitelerin ilgili bölümlerinde-n öğrenci, mezun ve hatta bu bölümlere aday kişiler ve onların aileleri üzerinde, özellikle *güvenlik soruşturmaları* yoluyla oluşturulan korku ve güvensizlik atmosferi katılımcıların tamamında net olarak gözlemlenmiştir. Bu durumun bahse konu kişilerin aileleri üzerindeki etkisi, görüşülenlerin aileleri tarafından sürekli dikkatli olmaları yönünde telkinlerle bir kontrole maruz kaldıkları şeklindeki açıklamalarından anlaşılmaktadır. Öyle ki birçok görüşmeci bu durumun bir sonucu olarak gündelik yaşantılarında pek çok aktiviteye katılmadıklarından, birçok arkadaşlıklarına son verdiklerinden ve hatta sosyal medya kullanımını bile bıraktıklarından bahsetmişlerdir. Bu duygu durumunun diğer önemli bir sonucu da, aslında adalet, eşitlik, şeffaflık gibi güvencelerle toplumsal ortak duyunun (sosyal sermaye) gelişmesine hizmet etmesi gereken yönetim anlayışı ve işleyişi algısı ve/veya olgusunun bunun tam tersine bir işlev gördüğünün tespitidir.
- Toplumdaki -özellikle *politik güveni* imleyen- güvensiz atmosferin bir sonucu olarak ayrımcılıklara maruz kalan veya en azından böyle bir algısı olan kişiler veya aileler araştırmaya konu kadroları da içeren çeşitli kamusal kaynaklardan faydalanabilmek için çeşitli formel ve/veya enformel örgütlere "sığınmaktadır" denebilir. Türkiye toplumunda

özellikle yakın tarihte, FETÖ'nün ve şu anda farklı yapıların oldukça yaygın bir taban bulabilmesi; bu güvensiz, adaletsiz toplumsal ve kamusal düzenin bir sonucu olarak da okunabilir. Benzer durum üniversite öğrencilerinde de görülmektedir. Örneğin saha çalışmaları sırasında üniversite öğrencilerinin ileride kariyerlerini düşünerek öğrenciyken bu tarz örgütlenmelere, belirli parti teşkilatlarına, belirli öğrenci yurtlarına, sohbetlere, etkinliklere katıldıkları sıkça tekrar edilen bir konudur. Özü itibariyle klientalizmin ya da diğer bir deyişle, kamusal kaynakların ve en belirgin şekilde bu araştırmanın konusu üzerinden görünür olan kamuda kariyerin, liyakat ve hakkaniyet içermeyen şekilde dağıtılmasının bir sonucu olarak çeşitli formel veya enformel örgütlerin artan popülaritesinin açıklanması ve anlaşılması mümkündür[37].

- Yasal düzenlemeler aracılığıyla klientalist uygulamaların önünün açılması veya bu tür ilişkilere imkân tanınması, topluma ve/veya kamuya güven-sizlik gibi sonuçların yanında, ironik bir şekilde bireylerin hak ettikleri ve istedikleri konumlara ulaşmalarının haksız bir şekilde engellenmesi durumunda; umut, klientalist ilişkilerin içselleştirilmesi, madunluk gibi sebeplerle kendilerinin de klientalist ilişkilere yöneldikleri gözlemlenmektedir.[38]

Bu çalışmanın konusu bağlamında klientalizm ve *güven* sorunuyla ilgili olarak öncelikle yasal mevzuat gözden geçirilerek, klientalist ilişkilere yol açacak ya da bu tür ilişkileri yaptırımsız bırakan, bunun bir sonucu olarak *sosyal sermaye* potansiyelinin yok olmasına neden olan ve güvenin her formunun zedelenmesine yol açan tüm yasal düzenlemeler gözden geçirilmeli ve liyakat/adalet kriterleriyle yeniden düzenlenmeli, bu tür uygulamalarla mücadelede bireylere kolaylıklar sağlanmalı, en azından önlerindeki engeller kaldırılmalıdır. Her ne kadar pür adaleti sağlamasa da[39] bu yolla sağlanabilecek görece liyakat içeren bir yaklaşım ilk ve önemli bir adım olacaktır.

Sonnotlar

[1] Bu makale, Eskişehir Anadolu Üniversitesi'nde yürütülen "Kamu İstihdamında Kayırmacılık İlişkilerinin Sosyolojik Bir Değerlendirmesi" konulu doktora tezinden üretilmiştir.

[2] Bkz. Klientalizm bölümü.

[3] Bu konuya ilişkin internet arama motorlarına "mülakatı kaldıracağız" yazıldığında dahi, iktidardaki partiler dışındaki tüm muhalefet partilerinin konuyla ilgili açıklamaları görülebilmektedir. Bu durum konunun gündelik siyasal ve dolayısıyla toplumsal

alandaki yaygınlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

[4] Çarpıcı bir şekilde Osmanlının son dönemlerindeki klientalizmin yaygınlığına dikkat çeken Prens Sabahaddin'in döneme ilişkin analizleri için bkz. (Sabahaddin, P. (2007:203-2014)

[5] Putnam (1993: 99); *toplumsal ağlar*, *karşılıklılık*, *güven* gibi sosyal sermaye stokunun düşük olduğu (Güney İtalya) toplumlarda *klientalist* ilişkilerin daha fazla olduğuna dikkat çekmiştir. Fukuyama'ya (2009: 309-310) göre de, düşük *güven çapı*na sahip toplumlarda yüksek düzeyde toplumsal yozlaşma söz konusudur, çünkü bu tür toplumlarda kamu hizmeti genellikle bireylerin ailelerine imtiyazlar sağlamalarına imkân tanıyan bir fırsat olarak değerlendirilir.

[6] Sosyal sermaye ile ilgili öncü çalışmalar Bourdieu (1986), Coleman (1988) ve Putnam, Leonardi ve Nanetti (1993) tarafından yapılmıştır. Konuyu psikiyatrik boyutta inceleyen bir çalışma için bkz. (Başkak, Öneş, 2011); Sosyal sermaye konusunun birçok düşünürün çalışmaları değerlendirilerek etraflı bir şekilde incelediği bir çalışma için bkz. (Field, 2006).

[7] Klientalizmin Türkiye'deki kültürel, inançsal, siyasal temelleri, nedenleri ve tarihsel işleyişi için Bkz. (Özel, 2021).

[8] Bunu destekler bir diğer olgu ise Türkiye'de 15 Temmuz sonrası yaşanan dönemde bahse konu kadroların çok büyük bir bölümünde yaşanan ihraçlardır. Öyle ki bu kimselerin bu kadrolara kayırmacılığın farklı bir formuyla geldiği Türkiye'de artık tüm kesimler tarafından kabul edilmektedir.

[9] Katılımcılara ilişkin bilgiler;
Odak Grup görüşmecileri OD; derinlemesine görüşme yapılanlar G ile gösterilmiştir.

Tablo 1. 12.06.2019 tarihinde Ankara'da dershanede yapılan odak grup görüşmesi.

Görüşmeci	Yaş	Cinsiyet	Mezuniyet	Alanı
OD 1/A	28	erkek	Aksaray Üniversitesi	Kamu yönetimi
OD 1/B	24	kadın	ÇOMÜ	Maliye
OD 1/C	30	erkek	Aksaray Üniversitesi	İşletme
OD 1/D	23	kadın	Gazi Üniversitesi	Kamu yönetimi
OD 1/E	23	erkek	Ankara Üniversitesi	Maliye

Tablo 2. 18.10.2019 tarihinde Adıyaman Barosunda yapılan odak grup görüşmesi.

Görüşmeci	Yaş	Cinsiyet	Memleket	Mezuniyet	Alanı	Mülakat Deneyimi
OD 2/A	39	kadın	Malatya	Kırıkkale Üniversitesi	Hukuk	7 kez
OD 2/B	38	kadın	Kars	Ankara Üniversitesi	Hukuk	4 kez
OD 2/İ	25	kadın	K. Maraş	Selçuk Üniversitesi	Hukuk	4 kez
OD 2/H	41	kadın	Adıyaman	Ankara Üniversitesi	Hukuk	3 kez
OD 2/F	26	kadın	Adıyaman	İstanbul Üniversitesi	Hukuk	3 kez

Tablo 3. 12-15 Mayıs 2019 tarihleri arasında Ankara'da ve yine 2019 yılında Adıyaman ve farklı illerdeki katılımcılarla telefonla yapılan derinlemesine görüşmeler.

Görüşmeci	Yaş	Cinsiyet	Memleket/ Yaşanılan yer	Mezuniyet	Alanı	Mülakat Deneyimi
G1	43	kadın	Kırşehir/İzmir	İstanbul Üniversitesi	Hukuk	
G2	27	kadın	Adıyaman/ Adıyaman	İstanbul Üniversitesi	Hukuk	
G3	38	kadın	Kars/ Adıyaman	Ankara Üniversitesi	Hukuk	4 kez
G4	35	erkek	Samsun/ Adıyaman	Gazi Üniversitesi	Hukuk	2 kez
G5	33	erkek	Muş/Ankara	Anadolu Üniversitesi	Kamu	1 kez
G6	26	erkek	Ş.Urfa/Ş. Urfa	Ankara Üniversitesi	Siyasal Bilgiler	2 kez
G7	39	kadın	Antalya/ Antalya	Ankara Üniversitesi	Hukuk	1 kez
G8	26	erkek	Trabzon/ Trabzon	İstanbul Üniversitesi	Hukuk	2 kez
G9	26	erkek	Aksaray/ Aksaray	Ankara Üniversitesi	Siyasal Bilgiler	
G10	25	kadın	İzmir/İzmir	Ankara Üniversitesi	Siyasal Bilgiler	
G11	40	kadın	Sivas/Antalya	Ankara Üniversitesi	Hukuk	5 kez
G12	37	erkek	Adıyaman/ Adıyaman	9 Eylül Üniversitesi	İİBF.	
G13	30	kadın	Ankara/ Ankara	Hitit Üniversitesi	İİBF.	
G14	28	erkek	Hakkâri/ Hakkâri	İstanbul Üniversitesi	Hukuk	1 kez
G15	34	kadın	Hatay/ İspanya-Madrid	Akdeniz Üniversitesi	Hukuk	3 kez
G16	29	erkek	Adıyaman/ Adıyaman	Marmara Üniversitesi	Hukuk	11 kez
G17	40	kadın	Afyon/Afyon	Ankara Üniversitesi	Hukuk	1 kez
G18		erkek	İstanbul/ İstanbul	İstanbul Üniversitesi	Hukuk	7 kez

[10] Bkz. (Vico, 1961: 85), (Dilthey, 1989: 47, 56), (Weber, 1922: 4), (Giddens, 1987: 11-12)

[11] Odak grup görüşmelerinde bahse konu atanma süreçlerinde klientalist ilişkilerin olup olmadığına ilişkin bilgi/fikirlerinin olmadığını söyleyen katılımcıların, derinlemesine görüşmeleri kabul edenlerinin hepsi, derinlemesine görüşmelerde; kendilerinin de bu ilişkilerin farkında olduklarını ve en az bir kayırmacılık ağına (referans) ulaşmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir.

[12] Örnek bir çalışma için bkz. (Theobald, 1983: 136-147).

[13] Klientalizm konusunun Türkiye'deki işlenişine bakıldığında, makro düzeyde sosyolojik ve siyasal analizleri içeren çalışmaların sınırlı olduğu görülmekte; daha çok işletme, insan kaynakları gibi alanlarda organizasyonel bir izlekten çalışmalara rastlanmaktadır. Siyasal alandaki az sayıdaki çalışmalarda ise ağırlıklı olarak Türkiye'deki modernleşme süreci ve sonrasında meydana gelen (Cumhuriyet ve sonrası) toplumsal, tarihsel ve siyasal dönüşümlere odaklanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda; Güran (1980), Aktan (1992), Aközer (2003), Aykaç (1990), Aytaç (2010), Berkman (1983), (2009) ve (2010), Özsemerci (2003), Yıldırım (2013), Yılmaz ve Kılavuz (2002)'un klientalizmi kamu yönetimi ve kamu'da bir yolsuzluk ve yozlaşma türü olarak değerlendirdiği çalışmaları; Ayata (1996), Heper ve Keyman (1998), Sayarı (1977), (2011) ve (2014)'nın politik bir perspektifle klientalizm analizleri içeren çalışmaları; Çınar (2016)'ın İspanya, Yunanistan ve Türkiye'yi yine politik bir çerçeveden klientalizm konusunda değerlendirdiği karşılaştırmalı çalışması; Dağlı ve Aycan (2010)'ın insan kaynakları yönetimi açısından kayırmacılığı değerlendirdiği çalışmaları; Çarıkçı v.d. (2009)'nin Osmanlı'da kayırmacılığı değerlendirdikleri tarihsel bir klientalizm analizi olan çalışmaları; Kurtoğlu (2003), (2012)'nun ve Yılmaz (2008)'ın hemşericilik bağlamında yaptıkları çalışmalar; Özkanan ve Erdem (2014) ve (2015)'in kayırmacılıkla ilgili çalışmaları; Aksoy (2016) ve Aydoğan (2009)'ın eğitim ve eğitim yönetimi bakımından klientalizm konulu çalışmaları bazı örnekler olarak gösterilebilir.

[14] Ayrıca Osmanlı'dan kalma himayecilik ilişkilerinden, bugünkü modernleştirilmiş klientalist yapılara nasıl gelindiğini, katılım biçimlerinin değişen sosyoekonomik ve siyasal koşullara nasıl uyarlandığı üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz. (Unbehaun, 2006).

[15] Saha çalışmasında yapılan görüşmelerin hemen hepsinde, kayırmacı uygulamalardan, *torpil ve/veya referans* olarak bahsedildiği gözlemlenmiştir. Buna ek olarak gündelik dilde; *adamı olmak, dayısı olmak, kollamak, arkası olmak, arkası kuvvetli olmak* ve görece yeni *yandaşlık* gibi farklı isimlendirmeler ve deyimler de kullanılmaktadır.

[16] Bu kavram karmaşasını ve farklı anlam yüklemeleri (özellikle Türkiye'de) konusunu, literatürde temel algılanışı bağlamında analiz eden bir çalıma için bkz. (Sargın, 2001).

[17] Bu kavramların kapsamlı bir değerlendirmesi ve Türkiye üzerinden yeni klientalist formlara ilişkin bazı yeni kavramlaştırmalar için bkz. (Özel, 2021a)

[18] https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/the-spoils-system?q=the+spoils+system, Son Erişim Tarihi, 03.05.2022.

[19] https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/nepotism?q=nepotism, Son Erişim Tarihi: 16.05.2022.

[20] Çincede benzer bir kavram olan *Guanxi* de kayırmacı uygulamaları ifade etmek için kullanılmaktadır. Örnek bir çalışma için Bkz. (Luo, 1997); yine farklı kültürlerde benzer anlamları içeren, örneğin; Rusça *blat*, Arapça *wasta* gibi kelimeler de bulunmaktadır (Erdem ve Karataş, 2015: 57, Loewe, 2007: Foreword).

[21] https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/cronyism?q=cronyism, Son Erişim Tarihi: 16.05.2022.

[22] Burada birçok klasik dönem sosyologun dikkat çektiği modern öncesi ve modern toplum tipleri (cemaat/cemiyet, mekanik/organik toplum gibi) karşılaştırılmasına işaret edilmektedir.

[23] Bu çalışma yapıldığı esnada Almanya merkezli düşünce kuruluşu Bertelsmann Vakfı'nın 2004 yılından beridir iki yılda bir hazırladığı ve dünya genelindeki demokrasilerin durumunu analiz eden "Dönüşüm Endeksi" araştırması/raporu yayınlanmıştır. Raporda Türkiye için ilk kez otokrasi tanımlanması kullanılmıştır. Raporun "Demokrasi Statüsü" değerlendirmesinde Türkiye, on üzerinden 4,9 puan alarak, "ılımlı otokrasiler" sınıfında yer almıştır. Türkiye'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika grubuna dâhil edildiği raporda 137 ülke arasında 77. sırada yer alan Türkiye için "de facto diktatörlük" nitelemesi yapılmıştır. Bkz. BTI 2020 Turkey Country Report. https://www.bti-project.org/en/reports/country-report-TUR.html. Son Erişim Tarihi, 30.04.2020.

[24] Ayrıca çarpıcı bir örnek için bkz. 7 nolu son not.

[25] Bkz. 20. son not.

[26] Güven'in toplumdaki saflık (gullibility, credulous) algısını ve sosyal zekâya etkisini tartışan bir çalışma çini bkz. (Yamagishi, T., vd., 1999).

[27] Bkz. (Fukuyama, 2009); yine güven araştırmalarının güvenilirliğine yönelik bir çalışma için Bkz. (Can, 2018).

[28] WVS Wave 7 (2017-2020). https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp. Son Erişim Tarihi, 10/07/2021. Ayrıca bkz. Yargıya Ne Kadar Güveniyoruz. https://www.dogrulukpayi.com/iddia-kontrolu/abdulhamit-gul/turkiye-de-yargiya-guven-onceleri-yuzde-60-70-lerdeyken-simdilerde. Son Erişim Tarihi, 30/04/2020. AK Parti Genel Başkan Yardımcısı ve bir dönem Adalet Bakanı olan Abdülhamit Gül, Bursa'da 6 Kasım 2014 tarihinde katıldığı AK Parti İl Başkanlığı toplantısında "Türkiye'de yargıya güvenin azaldığını iddia etti. Gül konuşmasında, önceleri Türkiye'de yargıya güvenenlerin oranının yüzde 60-70'lerde seyrettiğini ancak son dönemde bu oranın yüzde 20'lerin altına düştüğünü iddia etti".

[29] Yazara (a.g.e) göre sermayeye yönelik bu tek yönlü bakış, toplumda egemen ekonomik ve siyasi kurumların tahakkümünü devam ettirmesi ve eyleyicileri bu tahakkümün devamını sağlayacak şekilde herkesin kazanabilme fırsatları olduğu şeklinde sanal bir motivasyonla yönlendirebildikleri bireysel edimleri tekrar tekrar yerine getiren pratik bir grup durumunda tutmaya yarar.

[30] Örnek bir çalışma için bkz. (Başkak ve Öneş, 2011).

[31] Güvenlik Soruşturması ve Arşiv Araştırması Yönetmeliği. Bkz. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2000284&MevzuatTur=3&MevzuatTertip=5 , Son Erişim Tarihi, 13/05/2022.

[32] Örnek bir karar için, bkz. Danıştay 12. D, E. 2015/440 K. 2015/4835 T. 16.9.2015 tarihli kararı.

[33] 18 Ekim 2019 tarihinde yapılan odak grup görüşmesi. Odak grup görüşmelerindeki katılımcılar OD, derinlemesine görüşme yapılan katılımcılar G harfi ve numaralarla gösterilmiştir.

[34] Güvenlik soruşturması ile ilgili tartışmalar için bkz. (Karahanoğulları, 1998) ve (Kılınç, 2019).

[35] Çarpıcı bir örnek için bkz. *Yeniçağ* (20/06/2019). Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından Lahey Büyükelçiliğine atanan Şaban Dişli'nin ağabeyi Mehmet Dişli'ye FETÖ'den 141 kez ağırlaştırılmış müebbet hapsi verildi. https://www.yenicaggazetesi.com.tr/mehmet-disliye-fetoden-muebbet-238837h.htm, Son Erişim Tarihi, 06/12/2020.

[36] Ünlü Rus yazar Dostoyevski'nin 1868 yılında yazdığı özgün adı "Idiot" olan "Budala" romanı, 19. yüzyılda Rusya'daki sosyal hayatı ve insanların ruhsal durumlarını analiz etmektedir. Aslında bir aşk romanı olan eserin kahramanı Prens, budala gibi görünmesine rağmen oldukça zeki bir gençtir. Yazar romanında yozlaşmış bir toplumda dürüst bir insan olarak bocalayan Prens Mışkin'in ikiyüzlü toplumsal ilişkiler içerisindeki yaşamının zorluklarını anlatmaktadır. Romanda idealist bir insanın dejenere bir toplumda nasıl budala olarak yaftalandığı gösterilmiştir.

[37] Bunu kanıtlar bir olgu iktidar partisinin üye sayılarında görülebilir. Öyle ki partiye üye sayısı mevcut seçmenlerin yüzde yirmisine kadar ulaşmıştır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının verilerine göre Ak Parti'nin 12.01.2021 tarihi itibariyle üye sayısı; 11.157.656 dır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı. https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1095. Son Erişim Tarihi, 01/02/2021.

[38] TESEV tarafından, Avrupa Birliği desteğiyle Boğaziçi Üniversitesi'nin de katılımcı destekleriyle 1999 yılında yapılan araştırma ve sonucunda ortaya çıkan rapor, her ne kadar veriler anlamında eski gibi görünse de Türkiye toplumundaki toplumsal algılar ve kalıp yargıların durağanlığı dikkate alındığında önemli bazı veriler sunmaktadır. Bu araştırma, toplumun kamu hizmetlerinden tatmin düzeyi, güven ve memnuniyet, yerel ve merkezi yönetimlerdeki patronaj ilişkilerinin algısı ve reform taleplerini araştırmıştır. Bu rapora göre toplumun kamu yönetimlerine duyulan güven ve sağladıkları hizmetlerden memnuniyetleri oldukça düşüktür. Yine aynı rapora göre patronaj ilişkilerinin de merkezi yönetimde daha fazla olmakla birlikte hem yerel hem merkezi yönetimlerde olduğu yaygın bir kabuldür. Ve elde edilen veriler ışığında, Türkiye'de bir "güven bunalımı" olduğundan bahsedilmektedir (Adaman, Çarkoğlu, 2000; 13,35).

[39] Liberal temelli eşitlik anlayışının bir yansıması olarak liyakatin topluma gömülü eşitsizlikleri sürdürdüğü yönünde eleştiriler için Young (1958) ve Bourdieu'nun yukarıda da ilgili yerlerde değinilen çalışmalarına bakılabilir.

Kaynakça

Adaman F ve Çarkoğlu A (2000). *Türkiye'de Yerel ve Merkezi Yönetimlerde Hizmetlerden Tatmin, Patronaj İlişkileri ve Reform*. İstanbul: TESEV.

Aközer M (2003). Kamuoyu Gözüyle Kamu da Yolsuzluk. *Görüş Dergisi*, (12), 14-23.

Aksoy V (2016). Eğitim Örgütlerinde Meritokrasi İhlali Sonucu Oluşan Yeni Bir Liderlik: Hafi Liderlik. *Akademik Bakış Dergisi*, (54), 204-215.

Aktan C C (1992). *Politik Yozlaşma ve Kleptokrasi. 1980-1990 Türkiye Deneyimi*. İstanbul: Afa.

Ayata S (1996). Patronage, Party, and State: The Politicization of Islam in Turkey. *Middle East Journal*, 50 (1), 40-56.

Aydoğan İ (2009). Favoritism in the Turkish Educational System: Nepotism, Cronyism and Patronage. *EducationalPolicy Analysis and Strahbap-çavuşategic Research*, 4 (1), 19-35.

Aykaç B (1990). Personel Yönetiminde Yeterlik İlkesi. *Amme İdaresi Dergisi,* (4), 91-109.

Aytaç S E vd. (2017). Türkiye'de Kişiler Arası Sosyal Güven Ve Bireysel Belirleyicileri. *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 44, 1-25.

Aytaç Ö (2010). Bürokratik Kayırmacılık: Enformel Bağlayıcılıkların Yönetim ilişkilerine Etkisi. Ö. Aytaç (Editör). *Yönetim ve Örgüt Açısından Kayırmacılık* içinde (s. 85-109). İstanbul: Beta.

Başkak B ve Öneş U (2011). Sosyal Sermaye ve Psikiyatrik Bozukluklar: Güven ve Karşılıklılık Üzerine. *Nöropsikiyatri Arsivi*, 48 (3), 252-259.

Berkman Ü (1983). *Azgemişmiş Ülkelerde Kamu Yönetiminde yolsuzluk ve Rüşvet*. Ankara: TODAİ.

Berkman Ü (2009). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Yolsuzluk ve Rüşvet*. Ankara: TODAİ.

Berkman Ü (2010). Yolsuzlukla Mücadelede Yeni Strateji Arayışı: Devlet Merkezli Yaklaşımdan Toplum ve Paydaş Merkezli Stratejiye Yöneliş. *İş Ahlakı Dergisi*, 3 (6), 81-93.

Bhandari H ve Yasunobu K (2009). What is Social Capital? A Comprehensive Review of the Concept. *Asian Journal of Social Science*, 37 (3), 480-510.

Bourdieu P (1986). The Forms of Capital. J. G. Richardson (Ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde (s. 241-258). New York: Greenwood Press.

Bourdieu P ve Wacquant L (2003). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. Çev. N. Ökten, İstanbul: İletişim.

Bourdieu P (2006). *Sanatın Kuralları, Yazınsal Alanın Omuşumu ve Yapısı*. Çev. N. K. Sevil, İstanbul: YKY

Bourdieu P (2012). Toplumsal Uzay ve Sembolik İktidar. İçinde: G Çeğin ve E Göker (der), *İlişkisel Bir Sosyoloji İçin Manifesto, Tözcülüğün Tasfiyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* (s.349-366). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Brinkerhoff D ve Goldsmith A (2002). *Clientelism, Patrimonialism and Democratic governance: an overview and framework for assessment and programming***.** Maryland: U.S. Agency for International Development Office of Democracy and Government.

BTI 2020 Turkey Country Report. https://www.bti-project.org/en/reports/country-report-TUR.html. Son Erişim Tarihi, 30/04/2020.

Can İ (2018). Güven araştırmaları güvenilir mi?: Sosyal Güven Araştırmalarının Yöntemine İlişkin Eleştirel Bir Yaklaşım. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (2), 481-497.

Coleman, J S (1988). Social capital in the creation of human capital. American Journal of Sociology. 94:95–120.

Çarıkçı İ H vd. (2009). Favoritism and nepotism in the Ottoman Empire. *1. International Symposium on Sustainable Development*, Sarajevo, s. 498-503.

Çınar K (2016), A comparative analysis of clientelism in Greece, Spain, and Turkey: the rural–urban divide. *Contemporary Politics*, 22 (1), 77-94.

Dağlı T ve Aycan Z (2010). Kurumlarda Kayırmacılık ve İnsan Kaynakları. İçinde: Ö Aytaç (der), *Yönetim ve Örgüt Açısından Kayırmacılık* içinde (s.167-178). İstanbul: Beta.

Devamoğlu S (2008). *Sosyal Sermaye Kuramı Açısından Türkiye'de Demokrasi Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denzili: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dilthey W (1989). *Introduction to the Human Sciences*. Princeton Univesity Press: New Jersey.

Durkheim E (1960). *The Division of Labour in Society*. (Translated. A. Spaulding, G. Simpson). Illinois: The Free Press Glencoe.

Durkheim E (2018). *Toplumsal İşbölümü*. Çev. Ö Ozankaya, İzmir: Cem.

Field J (2006). *Sosyal Sermaye.* Çev. B Bilgen ve B Şen, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Fukuyama F (2001). Social Capital, Civil Society and Development. *Third World Quarterly*, 22(1), 7-20.

Fukuyama F (2005). *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*. Çev. A Buğdaycı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Fukuyama F (2009). *Büyük Çözülme*. Çev. H Kaya, İstanbul: Profil Yayınları.

Giddens A ve Merton R K (1987). *Sociology, a brief but critical introduction*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

Giddens A (2010). *Modernliğin Sonuçları*. Çev. E Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı.

Gönç-Şavran T (2018). Sosyal sermaye ve sağlık arasındaki ilişki: Ampirik çalışmalar ne gösteriyor?. *Journal of Economy Culture and Society*, (57), 53-91.

Güran S (1980). *Memur Hukukunda Kayırma ve Liyakat Sistemleri*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Hanifan L J (1916). The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (67), 130-138.

Harari Y N (2017). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*. Çev. E Genç, İstanbul: Kollektif.

Hardin R (1992). The Street-Level Epistemology Of Trust. *Analyse and Kritik*, 21 (4), 152-176.

Hardin R (2006). *Trust*. Cambridge: Polity Press.

Heper M ve Keyman F (1998). Double-Faced State: Political Patronage and the Consolidation of Democracy in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 34 (4), 259-277.

Karahanoğulları O (1998). Güvenlik Soruşturması. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53 (4), 159-185.

Kılınç D (2019). Güvenlik Soruşturması ve Arşiv Araştırması. *Ankara Barosu Dergisi*, 77 (2), 1-39.

Kurtoğlu A (2003). *Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset: Keçiören Örneği*. İstanbul: İletişim.

Kurtoğlu A (2012). Siyasal Örgütler ve Sivil Toplum Örgütleri Bağlamında Hemşehrilik ve Kollamacılık. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67 (1), 141- 169.

Luhmann N (2000). Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. D. Gambetta (ed.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations, electronic edition* içinde (s. 94-107), Department of Sociology, University of Oxford.

Luhmann N vd. (2002). Risk: A Sociological Theory (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315128665

Marx K ve Engels F (1999). *Artı Değer Teorileri. Birinci Kitap*. (Çev. Y. Fincancı). Ankara: Sol.

Özel M (2021). *Kamu İstihdamında Kayırmacılık İlişkilerinin Sosyolojik Bir Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özel M (2021a). Toplumsal ve Siyasal Bir İlişki Tipi Olarak Kayırmacılık ve Bazı Yeni Kavramsallaştırmalar. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 24 (3) , 64-97 . DOI: 10.18490/sosars.1014214.

Özkanan A ve Erdem R (2014). Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar: Kavramsal Bir Çerçeve. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 179-206.

Özkanan A ve Erdem R (2015). Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar Üzerine Nitel Bir Çalışma. *MAKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (4), 7-28.

Özsemerci K (2003). *Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklar, Nedenleri, Zararları ve Çözüm Önerileri*. Ankara: Sayıştay Başkanlığı.

Putnam R (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.

Putnam R D vd. (1993). Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press

Putnam R D ve Feldstein L M (2003). *Better Together: Restoring the American Community.* New York: Simon & Schuster.

Rawls J (2018). *Bir Adalet Teorisi*. Çev. V A Coşar, Ankara: Phoenix.

Roniger L (1983). Modern patron-client relations and historical clientelism. Some clues from ancient Republican Rome**.** *European Journal of Sociology*, (24), 63-95.

Sabahaddin P (2007). *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*. İstanbul: YKY.

Sayarı S (1977). Political Patronage in Turkey. E. Gellner and J. Waterbury (Eds), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* içinde (s. 103–113). London: Duckworth.

Sayarı S (2011). Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society. Toprak, B. and Birtek, F. (Eds.), *Essays in Honor of Şerif Mardin: The Post-Modern Abyss and the New Politics of Islam: Assabiyah Revisited* içinde (s.81-94). İstanbul: Bilgi University.

Sayarı S (2014). Interdisciplinary Approaches to Political Clientelism and Patronage in Turke. *Turkish Studies*,15 (4), 655–670.

Simmel G (1950). *The Sociology of Georg Simmel*. (Trans. & Ed. Kurt H. Wolff). New York: Free Press

Stokes S C (2009). Political Clientelism. Boix, C. and Stokes, S.C. (Eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Politics* içinde (s. 604-627). New York: Oxford University Press.

Tocqueville A (2016). *Amerika'da Demokrasi*. Çev. S S Özdemir, İstanbul: İletişim

Tönnies F (2019). *Cemaat ve Cemiyet*. Çev. E Güler, İstanbul: Vakıfbank Kültür.

Unbehaun H (2006). *Türkiye Kırsalında Kliyentalizm ve Siyasi Katılım, Datça Örneği: 1923-1982*. Çev. M Öztürk, Ankara: Ütopya.

Uslaner E M (1999). Democracy and Social Capital. İçinde: M E Warren (der), *Democracy and Trust* içinde (s. 121-150). Cambridge: Cambridge University Press.

Uslaner E M (2004). Trust and Social Bonds: Faith in Others and Policy Outcomes Reconsidered. *Political Research Quarterly*, 57 (3), 501-507.

Vico G [1744] (1961). *The new science of Giambattista Vico*. Garden City, N.Y: Doubleday.

Weber M [1922] (1968). *Economy and Society*. G Roth ve C Wittich (der), New York: Bedminster Press.

WVS Wave 7 (2017-2020). https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp. Son Erişim Tarihi, 10/07/2021.

Yamagishi T vd. (1999). Trust, gullibility, and social intelligence. *Asian Journal of Social Psychology*, 2 (1): 145–161.

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı. https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1095. Son Erişim Tarihi, 01/02/2021.

Yargıya Ne Kadar Güveniyoruz. https://www.dogrulukpayi.com/iddia-kontrolu/abdulhamit-gul/turkiye-de-yargiya-guven-onceleri-yuzde-60-70-lerdeyken-simdilerde. Son Erişim Tarihi, 30/04/2020.

Yeniçağ (20/06/2019). Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından Lahey Büyükelçiliğine atanan Şaban Dişli'nin ağabeyi Mehmet Dişli'ye FETÖ'den 141 kez ağırlaştırılmış müebbet hapsi verildi. Son Erişim Tarihi, 06/12/2020.

Yıldırım M (2013). Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm Ve Meritokrasi. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*,11 (2), 353-380.

Yılmaz A Kılavuz R (2002). Türk Kamu Bürokrasisinin İşlemsel Sorunları Üzerine Notlar. *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3 (2), 17-31.

Yılmaz N (2008), *Hemşeri Kimliği.* İstanbul: Beta.

Young M (1958). *The Rise of the Meritocracy 1870-2033*. Middlasex: Penguin Books

Zmerli S ve Newton K (2011). Winners, Losers and Three Types of Trust. İçinde: M Hooghe ve S Zmerli (der), *Political Trust: Why Context Matters* (s. 67-94). United Kingdom: Ecpr Press.